

jelige: gustave

Magyar nyelvi jelenségek (a névelők és a főnévi számjelölés) vizsgálata guillaume-i keretben

1. Bevezetés

Dolgozatomban a magyar névelők és a főnévi számjelölés rendszerét vizsgálom olykor kontrasztív nyelvészeti szempontokat is érvényesítve. E nyelvi jelenségek összefüggésben történő leírására, műveleti modellezésére a guillaume-i nyelvelméleti keret a funkcionális kognitív nyelvészet egyes eredményeivel kiegészítve nyújt lehetőséget.

Gustave Guillaume (1883–1960) neve nem mond túl sokat a francia nyelvterületen kívül élő nyelvészközösségnek. Az angolszász szakirodalomban, köszönhetően főként a kanadai guillaume-istáknak, előkerül ugyan a neve,¹ de Magyarországon szinte teljesen ismeretlen nyelvész. Dolgozatomnak már csak területi okokból sem lehet célja az egész „oeuvre” még vázlatos bemutatása sem. Nyelvelméletét jelen dolgozatban nem tárgyalom nyelvtudomány-történeti értelemben receptív igényrel, noha mind Ferdinand de Saussure, mind a prágai kör, mind a generatív nyelvészet egyes fogalmai közelíthetők hozzá (annak ellenére, hogy nem formális nyelvelméletről van szó, és maga Guillaume is csupán kevésbé reflektált kora nyelvészeti közegére). Elképzeléseinek tehát csupán a legfontosabb aspektusait érintem, az esetleges összefüggések csak utalások szintjén jelennek meg a szövegben. Az azonban a magyar vizsgálatok elméleti keretének meghatározása miatt elengedhetetlen, hogy a funkcionális kognitív nyelvészet nyelv- és nyelvtudomány-szemléletével átfogóbban vesse össze Guillaume alapvetéseit.

Ami a magyar névelők és a főnévi számjelölés vizsgálatát illeti, e két nyelvi jelenséget parciális vizsgálatuk során diszkurzív közegükben mutatom be, legyen ez a közeg – Guillaume nyelvelméletével szemben – bármennyire formális, hiszen a magyar nyelvtanok fontos referenciapontok a magyar névelők és a főnévi számjelölés vizsgálatakor. A vizsgálatok háttéréül két guillaume-i keretben írt munka szolgál: maga Guillaume a francia névelők rendszerét írta le, míg Walter Hirtle kanadai guillaume-ista az angol főnévi

¹ Jelen írás angol nyelvű hivatkozásai a Guillaume válogatott szövegeit tartalmazó *Principe de linguistique théorique de Gustave Guillaume* című kötet kanadai kiadásából származnak (Guillaume 1984), mely kötet jelenleg német, olasz, orosz és szerb-horvát fordításban olvasható még.

számjelöléssel foglalkozott. Modellemben a magyar névelő és főnévi számjelölés rendszerét integráltan kísérlem meg bemutatni.

2. Gustave Guillaume nyelvelméletének alapjai

2.1. *Langue – discours*

Guillaume dichotómiája első látásra nagyon is hasonlít Saussure *langue*–*parole* megkülönböztetéséhez, melyre itt nem térek ki. A francia eredetiben Guillaume a *langue – discours* szópárt alkalmazza, én is ezeknél a megnevezéseknél maradok. Hermann Paul német nyelvész már a 19. században föltette, hogy a szavaknak van „uzuális” és „okkasionális” jelentésük, így ez a gondolat nem Guillaume-nál jelenik meg először, s a prágai nyelvész körben is megjelent a saussure-i dichotómiának egy dinamikusabb, a lehetőség és a megvalósulás közötti viszonyon alapuló értelmezése. Viszont Guillaume volt az, aki ezt a két fogalmat egész nyelvszemléletére kiterjesztette. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a fentebb említett *langue* a nyelvet illetően a potenciálisat, lehetőség szerintit, míg a *discours* az aktuálisat, a közvetlenül megfigyelhetőt jelenti. Guillaume esetében a *langue* nem elvont rendszer (már amennyiben a potencialitást értelmezhetjük nem absztrakt fogalomként, l. lejjebb), hanem reális tényező: „Végére is mindennapi gondolkodásunkban elfogadjuk a potencialitást mint szükséges elemét a szituációknak: amikor valakit biciklizni vagy zongorázni látunk, tudjuk, hogy elsajátította annak a képességét, hogy ezt csinálja, és ez a képesség attól függetlenül létezik, hogy a személy aktuálisan végrehajtja-e a cselekvést vagy sem” (Hirtle 2007: 20; saját ford.).² Guillaume nyelvelmélete szerint a megfigyelhető nyelvi jelenségek (*discours*) mögött a potenciális *langue*-ban húzódó öntudatlan rendszer (*la psychosystème du langage*) az a terület, melynek feltérképezése a nyelvészre tartozik, s a cél nem más, mint „megvizsgálni azt, mi megy végbe saját elménkben, mentális világunkban” (Guillaume 1984: 88; saját ford.) a nyelvhasználat során.

A guillaume-i kérdésfeltevés radikálisan különbözik a szinkroniában megszokottól, hiszen számára a kérdés nem az, hogy „milyen szabályokból áll a nyelv grammatikája?», vagy hogy »miképpen tudjuk megalkotni ezeket a szabályokat?«, hanem inkább: »honnán jönnek ezek a szabályok?«” (Launay 1985: 328; saját ford.). A guillaume-i kérdésfelvetés tehát arra

² Nyelvi képesség tekintetében Chomsky kompetencia-fogalmával is összevethető e gondolat.

irányult, hogy megmagyarázza az adott nyelv jelenségeit, s választ adjon arra, miért ekképpen, s miért nem másként léteznek egyes nyelvi szabályszerűségek.

2.2. Szinkrónia és/vagy diakrónia

Guillaume az újgrammatikus hagyományt (Saussure-höz hasonlóan) alapjaiban kérdőjelezte meg: „Ez a figyelemre méltó érdektelenség a történetileg örökölt elemek közötti rendszerszerű kapcsolatok iránt az oka annak, hogy a történeti nyelvészet, melyről hosszú ideje azt feltételezték, hogy a nyelvre vonatkozólag mindent képes megmagyarázni, valójában semmit sem magyarázott meg” (Guillaume 1984: 30; saját ford.). Guillaume egy olyan nyelvelmélet kidolgozására tett kísérletet, mely hasonló eszközökkel képes foglalkozni a mindenkor nyelvi jelenségekkel, hiszen önmagában mind a diakrón, mind a szinkrón szemlélet falakba ütközik.³ A probléma viszont tovább bonyolódik, amikor azzal szembesülünk, hogy egy adott nyelvi jelenségnek látszólag sem történeti, sem szinkrón magyarázata nincs. A rendhagyó esetek mögött általában valóban történeti okok húzódnak, az ok fogalma azonban nem kizárólag az idővel, vagy pontosabban fogalmazva nem kizárólag a történelmi idővel lehet összefüggésben.⁴ Guillaume-nak rá kellett jönnie, hogy a csupán formai magyarázatok nem lehetnek kielégítőek, s a jelentést is vizsgálnia kell, ha a „miérték”-re igyekszik választ találni. A jelentés vizsgálata pedig egyenesen vezetett a kauzális és temporális dimenziók megjelenéséhez. Ezen a nagyon lényeges ponton viszont a guillaume-ista szakirodalom az okozatiság és időbeliség fogalmait kissé nagyvonalúan használva némileg kettéágazik, s ez a hangsúlybéli különbség eddig jószerivel reflektálatlan maradt. Márpedig korántsem lényegtelen, hogy egy nyelvi jelenség és annak „miért”-je között (melyek guillaume-i keretben maradva megfelelnek a *langue* és a *discours*, a potenciális és az aktuális, a megfejtendő és a megfigyelhető közöttinek), aktuálisan, azaz műveleti értelemben temporális vagy csupán történeti, kauzális kapcsolatot feltételezünk (l. holt metafora elmélet). Launay értelmezésében az aktuális nyelvhasználat és az idő fogalma

³ A szinkrón szemlélet korlátai megjelennek például a nyelvpedagógiában, amikor a nyelvtanárok rendszerint tartózkodnak attól, hogy egy nyelvi jelenség, kiváltképpen az első látásra „logikátlannak”, „rendhagyónak” tűnő nyelvi jelenség miértjét boncolgassák. A deskriptív szemléletnek tehát bizonyos esetekben föl kell hagynia a szinkrónia absztrakciójával. Magyar példával illusztrálva e nézőpont törekenységét, nyilvánvalóan képtelenség történeti dimenzió nélkül magyarázni a hangrendi illeszkedés hiányát az immár palatális *i* fonéma esetében: pl. *kínban* : **kín-ben*.

⁴ Magyar példánál maradva, a külföldi nyelvtanuló legalábbis meglepődve tapasztalja, hogy a világ országaira belső helyviszonyraggal utalunk – *Franciaországban*, *Németországban* –, Magyarország nevéhez mégis külső helyviszonyrag járul: *Magyarországon*. Ezt a jelenséget pedig, amire egyébként Szilágyi N. Sándor (1996) igyekszik magyarázatot adni, csupán a diakrónia vagy a dinamikus szinkrónia nem magyarázhatja, legalábbis meglehetősen szegényes magyarázatnak tekinthetjük azt, hogy a fentebbi alakok nyilvánvalóan valamikor a múltban alakultak ki.

kevesebb szerepet kap: „A szabályoknak nem csupán egy történet termékeként kell megfoganniuk, hanem valamely *szinkron* ok, törvényszerűség alapján is, ami az egyén fölött áll (hiszen ő nincs ennek tudatában), és amely a felfedezését illetően a nyelvészre tartozik. Ekképpen a guillaume-i vállalkozás eredetisége bizonyos értelemben az *ok* problematikájának visszahelyezése a *szinkroniába*” (Launay 1985: 329; saját ford.). Ezután pontosítja a képet: „sok tekintetben szembeállíthatjuk a történeti okot azzal, amit *szinkron* oknak hívhatunk” (Launay 1985: 329; saját ford.). Egy másik felfogásban, melyet pl. Walter Hirtle visz végig következetesen, az adott időben végbemenő beszédaktusra és ezen belül is elsősorban az idő dimenziójára kerül a főhangsúly: eszerint a *Temps et verbe* c. Guillaume-tanulmány „alapvető jelentősége az analízis alapjául szolgáló elvben áll: ez a műveleti idő” (Hirtle 1984: XIII; saját ford.). E két értelmezés finom eltérései, s a Guillaume nyelvelméletében erre adott válaszok valójában nagyon is markáns különbségekhez vezetnek, az azonban mindkét felfogás szerint igazolható állítás, hogy ez a fajta nyelv- és nyelvtudomány-szemlélet nem különíti el élesen a *szinkroniát* és a *diakroniát*. Ennek oka részben az, hogy, mint később látni fogjuk, jelentéstani alapokon nyugszik. Mindezt tágabb kontextusba helyezve a nyelvtudomány egyszersmind homogénebb és kevésbé absztrakt tudományterületként tűnik föl. Homogénebb abban az értelemben, hogy azonos elvek szerint és összefüggésben képes vizsgálni a nyelvi változást és az adott nyelvállapotokat. S kevésbé absztrakt, mivel a nyelvet (eltekintve most a forma vagy a jelentés elsődlegességének kérdésétől) akár a kommunikáció eszközeként, akár a megismerés, a jelentésképzés közegeként fogjuk föl, alapvető motivációnk, elsődleges célunk a nyelvhasználat során semmiképpen sem a formalizálás, vagy helyes nyelvi szerkezetek létrehozása.

Guillaume minden nyelvi jelnek tulajdonít valamilyen jelentést, legyen az a jelentéstartalom bármennyire sematikus, felfogásában a nyelv nem pozitív momentumok nélküli tiszta viszonyok összessége. Ezzel együtt Guillaume jelentéstani alapokon nyugvó grammatikájának is alapja a rendszerszemlélet: „Guillaume megmutatja, hogy a nyelvben semmilyen szó vagy szóelem nem lehet üres jelentésű és hogy egy elem jelentése nem más, mint a hely, melyet ugyanabban a mentális műveletben más elemekhez viszonyítva elfoglal” (Toussaint 1967: 96; saját ford.). Ez praktikusán pl. azt jelenti, hogy az olyan francia igék, mint a *croire* 'hisz', *espérer* 'remél' vagy a *je crois* 'azt hiszem', *je pense* 'gondolom', *je sais* 'tudom' mondatindító szerkezetek egymással jelentéstanilag rendszerszerű függésben vannak (valószínűség, bizonyosság, megvalósulás szempontjából).

2.3. Dinamikus vs. statikus nyelvszemlélet

Az előzőekhez szorosan kapcsolódik a nyelv statikus és dinamikus szemlélete közötti különbségtétel. Guillaume a nyelvre mint dinamikus entitásra tekintett, helyesebben szólva nem is entitásra, hanem már önmagában műveletek sorozatára, s így kijelenthetjük, hogy a magát egyébként joggal strukturalistának valló Guillaume nyelvelmélete a funkcionális szemlélettől sem áll távol: „A nyelvben valójában minden folyamat” (Guillaume 1984: 133; saját ford.). Műveleti gondolkodása a terminológiai rendszerét is meghatározta: pl. a hagyományos *m o r p h o l o g i e* terminus helyett a *m o r p h o g é n è s*-t használta, tehát alaktan helyett alakfejlődésről beszélt. E funkcionális szemléletnek némileg ellentmond, hogy rendszerében a nyelv, ha potenciálisan is, de mindig jelen van (így fogható föl reális tényezőként a *l a n g u e*, ez azonban azt is jelenti, hogy a nyelv nem csak a használat során létezik): „Guillaume számára, még ha nem is használjuk nyelvünket, az ott lakozik az elme mélyén mint lehetséges folyamatok szervezett halmaza, mint egy gondolkodó/beszélő által aktiválásra kész program” (Hirtle 1984: XIII; saját ford.). Az ellentmondástól függetlenül kétségtelen, hogy Guillaume nyelvszemlélete dinamikus. Elméletében Hirtle szerint a nyelvnek azt a folyamatot nevezhetjük, mely a *l a n g u e* és a *d i s c o u r s*, a potenciális és az aktuális között végbemegy:

(1. ábra)

NYELV = aktualizálható műveletek → műveletek aktualizálása → aktualizált műveletek eredménye
(Hirtle 2007: 25)

(2. ábra)

„*languaging*”
langue → *discours* (Hirtle 2007: 29)

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy bár Guillaume a következőket írja 1956-ban: „A mondat... az egyetlen realitás a nyelvben” (Guillaume 1984: 88; saját ford.), realitáson itt megfigyelhető kell értenünk, mivel Guillaume számára a mondattan, a klasszikus strukturalista iskolához hasonlóan, nyelvelmélete határait jelentette.

Általánosságban kijelenthetjük, hogy Guillaume nyelvelmélete alapjaiban különbözik Saussure nyelv- és nyelvtudomány-szemléletétől. A prágai iskolához ugyan dinamizmusa és hasonló tartalmú dichotomikus gondolkodása révén némileg közelíthető, ahogy a generatív

grammatika kompetencia-fogalma és mentalizmusa is összevethető vele, de a 20. századi formalista irányzatokkal a guillaume-i nyelvelmélet lényegi párhuzamba nem állítható.

3. Guillaume és a kognitív nyelvészet

„Guillaume szerint a nyelv esszencia, mely mint ilyen ekvivalens nem csak a gondolkodással, de az emberi elme működésének egészével is”⁵

Bár tudjuk, hogy maga Saussure nem jutott el a fonéma későbbi értelemben vett terminusának megalkotásáig, mivel fonémán egyszerűen beszédhangot értett (Siptár 2006), nyelvelmélete bemutatásakor a fonéma kifejezést mégis gyakran (például egyetemi előadásokon) a mai értelmében⁶ használják. Ez az eljárás véleményem szerint nem is igen kárhóztatható, hiszen nyilvánvaló a kapcsolat Saussure és a modern fonológia alapjait később kidolgozó strukturalista iskolák elméleti keretei között. Guillaume és a kognitív nyelvészet vonatkozásában is arról van szó, hogy szerzőnk egyébként sem elég alapos terminológiai rendszerét (Douay – Roulland 1998) nyilvánvalóan nem lehet egészen problémátlanul azonosítani a kognitív paradigma fogalmaival, ez azonban nem akadályozhatja a releváns összefüggések felismerését. Ebben a fejezetben a guillaume-i elmélet további bemutatása mellett arra törekszem, hogy a kognitív nyelvészettel kapcsolatos párhuzamokat rendszerszerűen megfogalmazzam.

3.1. Guillaume és a mentális műveletek

E részfejezetben a következő kapcsolatokat vázolom föl Guillaume nyelvelmélete és a kognitív nyelvészet között: (1) a mentális folyamatok modellálhatóak, (2) a nyelvi tudás képi, analóg jellegű, (3) a jelentés fogalmi természetű.

Guillaume langue fogalma, a megfigyelhető nyelvi jelenségek mögött húzódó rendszer (*l a p s y c h o - s y s t é m a t i q u e d u l a n g a g e*), amit a nyelvésznek kutatnia kell, s a folyamat, mely egy adott nyelvi megnyilatkozáshoz vezet, tudattalan s így közvetlenül nem megfigyelhető, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne modellálható (Guillaume 1984). Hasonló a helyzet a kategorizációval (e terminus Guillaume-nál nem jelenik meg), melyet a pillanat tört része alatt végzünk, miközben pl. Lawrence Barsalou kognitív pszichológus

⁵ Sakhokia – Machavariani 1997: 57; saját ford.

⁶ "Fonémának a nyelvi rendszer legkisebb hangelemét nevezzük, amelynek nyelvi jelmegettesítő és jelekülönítő funkciója van, azaz morféma és szóalakok megkülönböztetésére szolgál" (Bolla 2006: 13).

modellje szerint ötlépcsős, tehát kifejezetten összetett folyamat (Barsalou 1992). Így amit Tolcsvai Nagy Gábor a generatív grammatika mentalizmusáról ír, azt Guillaume-ról is elmondhatjuk: „... a strukturalizmushoz képest igen fontos lépést tett: elvált a behaviorizmustól, a nyelv és az elme kapcsolatát tartotta fontosnak és egyúttal leírhatónak, modellálhatónak. A behaviorizmus az emberi elme empirikusan nem adatolható működését nem tartotta kutatásra alkalmasnak, míg először az alaklélektan, majd a kognitív pszichológia épp ellenkezőleg, az elmeműködés modellálására törekedett” (Tolcsvai Nagy 2013: 42).

Guillaume szerint a nyelv elsősorban tapasztalataink reprezentációjának az eszköze. Bár a kognitivisták az „eszköz” szó használata miatt e megfogalmazást pontatlannak neveznék, mivel a nyelvvel nem csak leképezzük, feldolgozzuk, értelmezzük a világot, de „a beszélő ember... magát a nyelvet is alakítja a feldolgozás részeként” (Tolcsvai Nagy 2013: 12), a reprezentáció mint mentális művelet alapvető jelentőségű a kognitív nyelvészetben is. Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy Guillaume pl. a kognitív pszichológia későbbi definícióival teljességgel összhangban használta volna a reprezentáció fogalmát,⁷ de a fogalmi és nyelvi feldolgozás összetettségét érzékelte és igyekezett világos terminusokat alkotni (Guillaume 1984). Mindez a jelen írás keretein túlmutat, de azt leszögezhetjük, hogy a reprezentáció Guillaume-nál semmi esetre sem formális, logikai megközelítésben értelmezendő, tehát a kognitív nyelvészeti elképzeléseknek megfelelően az elme a tudást nem kijelentések vagy mondatok logikai szerkezeteként tárolja, hanem képi alapú sémákban, ez a következő, gyakorlati vizsgálódásokkal foglalkozó fejezetekben nyilvánvalóvá válik majd.

Guillaume lényegében két műveletet velt általánosnak az emberi gondolkodásban, s így az emberi nyelvben is. Ez a két művelet a *généralisation* ('általánosítás') és a *particularisation* ('egyediesítés'), melyek két pólus, az *universel* ('általános') és a *singulier* ('egyedi') között mennek végbe. Ez „a két legáltalánosabb gondolkodási mozzanat, mely lényegi részét képezi az emberi elmének, s mely elválaszthatatlan annak működésétől” (Guillaume 1990: 19; saját ford.). Guillaume szakít a referencialításra épülő logikai hagyománnyal, az ő számára, mint később látni fogjuk, a két fentebb említett mozgás, az általánostól az egyedi felé történő *particularisation*, valamint az egyeditől az általános felé történő *généralisation*, s az így létrehozott jelentések határozottan mentális tényezők, a jelentést fogalmi természetűként fogja föl, ahogy a kognitív szemantika is.

⁷ Magyarul összefoglalóan l. Pléh 2003 „A reprezentáció fogalma a kognitív tudományban” c. fejezetét, valamint Tolcsvai Nagy 2013 „A kognitív pszichológia” c. fejezetét

A g é n é r a l i s a t i o n és a kategorizáció műveletét végső soron összefüggésbe lehet hozni, mivel mindkét fogalom az elmeműködés absztrakciós képességével van kapcsolatban, Guillaume azonban a kategorizáció elveivel nem foglalkozik, tehát nemhogy a prototípuselmélet, de a kategorizáció klasszikus elvei sem jelennek meg munkáiban.

3.2. Guillaume holisztikus szemléletének aspektusai

E fejezetben a következőt értjük Guillaume holisztikus szemléletén: (1) a nyelvi szerkezetek formai és szemantikai oldalát nem tartja elválaszthatónak, a grammatika vizsgálatakor is a jelentésből indul ki, (2) véleménye szerint a nyelvi szintek azonos elvek alapján működnek, s ez kapcsolatba hozható a kognitív nyelvészet kontinuumelvével, (3) a nyelvet nemcsak, hogy nem autonóm, de egyenesen periférikus rendszerként írja le.

Guillaume holisztikus szemléletének fontos jellemzője, hogy bár elméleti kidolgozottságában természetesen nem beszél langackeri értelemben vett szemantikai és fonológiai pólussal bíró szimbolikus egységekről (Tolcsvai Nagy 2013: 90–98), de a nyelvet formailag és szemantikailag szerves egységben írja le, a jelentést és a szerkezetet egységben vizsgálja, ahogy pl. a langacker-i kognitív nyelvtan: „A nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (idézi Tolcsvai Nagy 2013: 56).

A nyelvleírás során Guillaume nem választja el élesen a nyelvi szinteket: „... ami általános formáját illeti, [a nyelv] egy periférikus, önmaga ismétlődéseit tartalmazó rendszer. ... rendszerek rendszere, világosabban fogalmazva: az általános, főlérendelt rendszer és a kevésbé általános, alárendelt rendszer nem különböznek általános formájukban” (Guillaume 1984: 8; saját ford.). Ez alapján pedig azt mondhatjuk, hogy elméletében egyfajta kontinuumelv érvényesül, amennyiben „nincs lényegi különbség a szintaxis, a morfológia és a lexikon között” (Tolcsvai Nagy 2013: 383). A fentebb Guillaume-tól idézett „periférikus” kifejezés a nyelv kognitív beágyazottsága mellett a nyelv másodlagosságára utal, Langacker is hasonlóan gondolkodik a nyelvről: „Nem gondolom, hogy létezik valami sajátos tartalom, ami speciálisan nyelvi lenne. A fizikai beszédszervekkel szeretném ezt párhuzamba állítani. A beszédet a tüdővel, a hangszálakkal, a szájjal, az orral, az ajkakkal, a nyelvvel, a fogakkal stb. produkáljuk. De ezek a beszédszervek mind egyéb okok miatt, a beszéd-től függetlenül léteznek” (Andor 2005: 38). A holisztikus szemlélet mellett maga Guillaume azzal érvel, hogy a nyelvnek könnyen megtanulhatónak és alkalmazhatónak kell lennie, ehhez „Guillaume szerint a legnyilvánvalóbb út az emberi elme számára a nyelv előtt már jelenlévő, otthonos, valamilyen az elsődleges tapasztalással és gondolkodással rokon műveletek használata lesz. Az ige/névszó diász megkülönböztetés például az idő/tér érzékelésünk tükré, mely

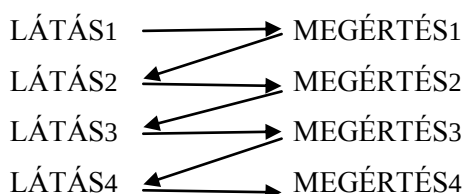
grammatikalizálódott, s mely alapját képezi az indoeurópai nyelvek szófajrendszerének” (Bélanger 1995: 9; saját ford.).

Guillaume nyelvelmélete tehát mind a három fentebb érintett aspektusban a funkcionális kognitív nyelvészet szemléletével hozható összefüggésbe, míg a modularizmusra⁸ építő formális nyelvészeti iskolákhoz kevésbé kapcsolható.

4. Módszertani sajátosságok, gyakorlati vizsgálódások

Módszertani alapelvnek tekinthető, hogy Guillaume elképzelésében a reflexió ugyanolyan fontos szerepet kap, mint a megfigyelés. Guillaume ezt a szellemi munkát a következőképpen modellálta:

(3. ábra)

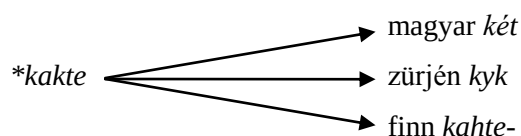
(Guillaume 1982: 4)

Guillaume-nál a modellálás a nyelvész munkájának fontos részét képezi: „Egy diagram jobban meg tudja mutatni az összefüggések rendszerét, mint a szavak” (Guillaume 1984: 18; saját ford.). Ahogy az előző fejezetben már említettem, Guillaume szerint a nyelvi tudás nem logikai természetű, hanem képi, analóg jellegű. Ez olyannyira igaz, hogy megfogalmazásában olykor elvész a nyelvész által alkotott modell és a nyelvi tudás képisége közötti különbség: „A nyelvész feladata az, és ez értéke és tudományos eszköze is egyben, hogy visszafordítsa – fölfedezze, hogyan lehet visszafordítani – láthatóvá a magyarázó diagramokon keresztül azt, amit a nyelv nem mutat meg közvetlenül” (Guillaume 1982: 136; saját ford.). Egyébként pontosan látja e vállalkozás nehézségeit, mely főként abban áll, hogy „A nyelv aktusának csak nagyon késői pillanatai figyelhetők meg” (Guillaume 1984: 79; saját ford.). Nem csoda, hogy a (rugalmas) hipotéziseknek nagy jelentőséget tulajdonít, s az intuíció szerepét is hangsúlyozza.

⁸ „A modularizmus felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás, a működést fölérendelt egységek biztosítják” (Tolcsvai Nagy 2013: 47).

Roch Valin, az egyik legjelentősebb guillaume-ista (több, Guillaume írásait tartalmazó könyv szerkesztője), a történeti-összehasonlító nyelvészet módszertanával veti össze Guillaume-ét (Valin 1964). Mint kifejti, a történeti nyelvészet is rekonstruál, egy feltételezett alakra vezeti vissza a jelenkori alakokat, amely magyarázza az idők folyamán kialakuló, különböző nyelvekben meglévő mai változatokat. Például így:

(4. ábra)

Kifejtve az analógiát: a rekonstruálandó, kiinduló ok a potenciális *l a n g u e*, míg a *d i s c o u r s* jelenségeihez különböző műveletek vezetnek.

A jelentéstan felől közelítve a kérdést a *l a n g u e* és a *d i s c o u r s* viszonya összefüggésbe hozható a kétszintű szemantika elképzeléseivel is, ezen analógia szerint a potencialitást képviselő *l a n g u e* a szemantikai, míg az aktualitást képviselő *d i s c o u r s* a konceptuális szinttel állítható párhuzamba: „A kétszintű szemantika felfogása szerint az alapszint a szemantikai, a levezetett szint a konceptuális (azaz fogalmi) jelentést képviseli. Az alulspecifikált szemantikai jelentés sosem jelenik meg a szemünk előtt, azt a konkrét jelentések alapján kell kikövetkeztetnünk. A levezetett jelentést azért nevezhetjük konceptuális jelentésnek, mert a levezetésnél konceptuális műveletekre (következtetésekre, fogalmi összefüggések megállapítására) támaszkodunk” (Kiefer 2007: 130).

A következőkben azt vizsgáljuk, milyen műveleteket feltételezhetünk, s milyen műveleteket feltételez Guillaume a névelők esetében, s mindez már a magyar nyelvi jelenségek vizsgálatának szempontjából is lényeges kérdés.

(1) **Un** soldat français sait résister à la fatigue.

’Egy francia katona le tudja győzni a fáradtságot.’

(2) **Le** soldat français sait résister à la fatigue.

’A francia katona le tudja győzni a fáradtságot.’

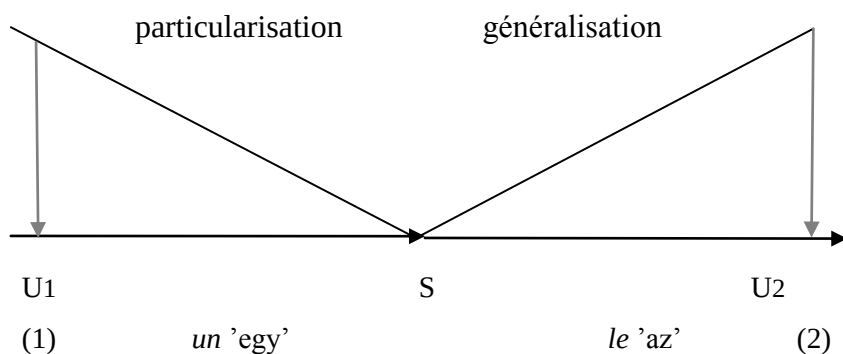
(1) esetben a határozatlan főnévi szerkezetnek, míg (2)-ben a határozott főnévi szerkezetnek lehet specifikus és nem specifikus olvasata, tehát potenciálisan mindkét névelőnek van specifikus és általános olvasata is. Givón (1984) elmélete szerint, mely a határozottság,

specifikusság és generikusság kódolását egy skálán ábrázolja a nyelvekben, (1)-ben arról van szó, hogy a francia és a magyar nyelv is azonosan kódolja a *határozatlan specifikus* és a *határozatlan nem specifikus* kategóriát, míg (2)-ben a *generikus specifikus* és a *határozott specifikus* kategória kódolása azonos.

Nem formális megközelítésben, a funkcionális kognitív nyelvészet a mentális terekkel magyarázza, hogy ugyanannak a nyelvi struktúrának eltérő jelentéskonstrukciói jöhetnek létre. A jelentésbeli különbségek (1)-ben és (2)-ben eszerint abból adódnak, hogy a kifejezést szerep- vagy értékalapúként értelmezzük: a *s z e r e p* olyan általános kategória, amit annak bármely tagja betölthet, míg az érték egy adott szerep specifikus megnyilvánulása (Kövecses – Benczes 2010: 162–163).

Guillaume a kérdést a névelők felől vizsgálja, s Givónhoz hasonlóan összefüggő rendszerben képzei el az olvasatokat, illetve azok kódolását. Két vízszintes vektorral ábrázolja a mentális műveletekről szóló részfejezetben már kifejtett mozgásokat: az egyik a *particularisation* (az 5. ábrán az U1 'universal' felől az S 'singulier' irányába haladó vektor), a másik a *généralisation* (az 5. ábrán S felől U2 irányába haladó vektor), mely műveletek a *non-recurrence*, a 'visszanemtérés' elve alapján nem egymás fordítottjai, hanem egymást követik. Mindezek alapján az (1) és (2) mondatban szereplő névelőket a következőképpen lehet ábrázolni, ha az olvasat nem specifikus:

(5. ábra)

A műveletek irányát illusztráló vízszintes és ferde szakaszok a két névelő potenciális rendszerét ábrázolják a *langue*-ban, míg a két függőleges vektor a két aktuális mondat névelőjét rögzíti, melyek már a *discours*-ban megfigyelhetők. Bár potenciálisan mindkét névelő kifejezheti az adott tartalmat, a dőlt szakaszok tanúsága szerint az *un* határozatlan névelő az általánosból, a *le* határozott névelő pedig az egyediből indul ki. Az ábra azt is implicálja, hogy (2) esetében a névelő feldolgozása bonyolultabb (és pszicholingvisztikai

hipotézissel élve akár temporálisan hosszabb) művelet eredménye. Másrészt figyeljük meg, hogy Guillaume a *le* 'az' és az *un* 'egy' névelőket egymástól teszi függővé, vagyis az előbbi használata során feltételezi utóbbi szerepét és viszont. Így tulajdonképpen egy fogalmi tartományt ír le, amit ő maga egyszerűen struktúrának nevez.

S most vizsgáljuk meg, hogyan alkalmazhatóak e guillaume-i alapok ma! Walter Hirtle abból indul ki, hogy az angolban lényegében mindhárom fontos mennyiséget – a minimálisat, a maximálisat és a kettő közöttit – ki lehet fejezni a $\emptyset$ és az -s morfémmal is. A példák, melyeket hagyományosan szabálytalannak tartanak, viszont kontextusban elfogadhatók, a következők:

(3) *Henry is certain to toss **two** heads or **one** heads or **no** heads.*

'Henry biztos benne, hogy dob **két** fejeket, vagy **egy** fejeket, vagy **egy** fejeket **sem**.'

(A fordítás a magyar többesszám-jelölés miatt nehézkes.)

(4) *Dogs are vigilant.* 'A kutyák szemfülesek.'

(5) *A dog($\emptyset$) is vigilant.* 'Egy kutya($\emptyset$) szemfüles.'

(6) *We saw **three** elephant($\emptyset$) at the zoo.* 'Láttunk **három** elefántot($\emptyset$) az állatkertben.'

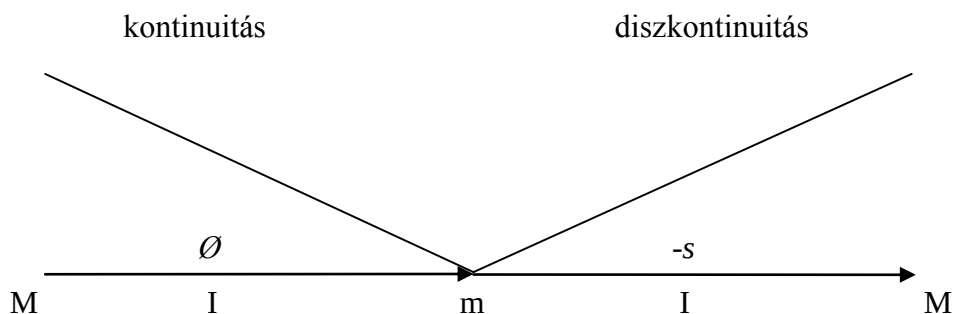
(Az angol ez esetben – rendhagyó módon – a magyarral azonosan jelöl.)

(7) *They need water($\emptyset$).* 'Vízre van szükségük.'

(3)-ban az -s többes jel kifejezi a 'több mint egy' (azaz minimális és maximális közötti) és a minimális mennyiséget is. (4)-ben az -s, míg (5)-ben a $\emptyset$ fejezi ki a maximális (generikus) értéket. Hirtle a példák alapján arra a következtetésre jut, hogy mivel mindhárom mennyiség kifejezhető mindkét jellel, valami más is lehet e jelek háttérében azon kívül, hogy az angolban hagyományosan a főnevek egyes és többes számát jelölik. Úgy véli, a döntő különbség a két morféma között, hogy $\emptyset$ a kontinuitás, míg -s a diszkontinuitás reprezentációjára szolgál, amit a mondatok kontextusának elemzésével támaszt alá. (3)-ban a „fej vagy írás” játék éles diszkontinuitása miatt szerepel a többes jel. (6)-ban az *elephant* mint faj a lényeges és nem az egyedek (melyekből egyébiránt három volt), s a generikusság kontinuitása miatt maradhat el az -s. (7)-ben, ahogy az ún. megszámlálhatatlan főneveknél általában, szintén az anyagnevekre jellemző kontinuitás miatt szerepel $\emptyset$. A meghatározó különbség tehát a kontinuitás és a diszkontinuitás, mely történetesen a legtöbbször egybevág az entitásokat jelölő főnevek számával is (ha az egyáltalán meghatározható). Ezek után Hirtle a guillaume-i séma

alapján a következőképpen ábrázolja e morféma potenciális rendszerét (M: maximális, I: minimális és maximális közötti, m: minimális):

(6. ábra)

(Hirtle 2007: 72)

Ez a modell annyi többletet jelent az előző, névelőkkel foglalkozó sémához képest, hogy Hirtle bevonja az elemzésbe azt a guillaume-i pszichoszemiotikai elvet (*psychosémiologie du langage*), mely szerint a második műveleti vektor során végbemenő kifejezések a nyelvi rendszer jelöltebb alakjai, esetünkben egy, a morfémat zero fokról elmozdító fonémával.

5. A névelők és a főnévi számjelölés vizsgálata a magyarban

5.1. A magyar névelők általános jellemzése

Egedi Barbara az ómagyar névelőtlenséget és határozott névelőt mondattani szempontból vizsgáló tanulmányában a névelőkkel kapcsolatosan több fontos, általános megállapítást tesz: „A határozottság nyelvtani kategóriája elsősorban az azonosíthatóságot kódolja. A beszélő így jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, mivel az a diskurzus és/vagy a közös tudásuk része. A névelő nem más, mint a szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amelyet viszont nem minden nyelv hasznosít” (2011a: 112). Ez alapján funkcionális (5.1.2.) és pragmatikai (5.1.4.) szempontból mindenképpen érdemes megvizsgálnunk a névelőket, s mivel a hivatkozásban említett grammatikalizáció nem csak nyelvenként mutat változatosságot, de időben is változik, nyelvtörténeti vonatkozásokat is érintünk (5.1.3.), mindenekelőtt azonban e fejezetben a magyar névelővel kapcsolatos hagyományos (függőségi)⁹ nyelvtani kérdéseket tekintjük át.

⁹ E szempontokat a *Magyar grammatika* (Keszler 2000) képviseli.

5.1.1. A *Magyar grammatika* (a továbbiakban *MGr.*) a determinánsok felől közelíti meg a névelőket: „A determinánsok szemantikai kontrasztokat fejeznek ki (pl. határozottság – határozatlanság, egyediség – általánosság)” (Keszler 2000: 284). E kontrasztok kétségtelenül meghatározóak, s éppen mivel a határozottság vagy a határozatlanság, az ismertség vagy az ismeretlenség stb. nem abszolút fogalmak, szempontunkból nem produktív az egyes névelők elszigetelt jellemzése, ahogy az a *MGr.*-ban történik, ugyanis a magyarban potenciálisan mind a határozott, mind a határozatlan névelő, mind a névelőtlenség részét képezheti határozott vagy határozatlan, egyedi vagy általános tartalmat kifejező szerkezeteknek. Így aztán nem könnyű általános, a nyelvi jelenségeket ellentmondásmentesen magyarázó megállapításokat tennünk az egyes névelők funkciójáról. Ez áll a probléma hátterében akkor is, amikor (1.) megállapítják a határozott névelő prezentáló funkcióját „a világról való tudásunk alapján ismertnek tekinthető” főnevek esetében (pl. *a reformáció*): „A névelő nem a határozottá tevés műveletét jelöli, hanem az ismertnek tekintettségét” (Keszler 2000: 285); (2.) a határozott névelő hiányát azzal indokolják, hogy az utána álló főnév „eleve határozott, pl. személynév, személyes névmás, egyedet jelölő főnév” (Keszler 2000: 287). Ezek szerint a határozott névelő meglétét és hiányát is az eleve ismert, határozott főnév magyarázza – mindez könnyen elképzelhető, azonban a névelők, sőt a főnévi szerkezetek potenciális rendszerének feltérképezése nélkül parttalannak bizonyul a fenti két megállapítás. Ezenfelül a *MGr.* a maga hagyományos szerkezeti leírásába sem tudja érdemben bekapcsolni a névelőket, lévén azok nem lehetnek mondatrészek: logikai szerepű¹⁰ viszonzyszóként határozhatók meg, a két névelő egymástól való grammatikai alapú megkülönböztetése a határozott tárgy→határozott ragozás, határozatlan tárgy→általános ragozás egyeztetésben lehetséges, a mondatban (más determinánsokkal együtt) csupán a határozott és határozatlan alannyal kapcsolatos alaki jegyekként van jelentőségük.

5.1.2. A névelő funkciójával kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy „... egy adott entitás határozottságát (vagyis egyediségét, azonosíthatóságát) szemantikai értelemben sokféle eszközzel lehorgonyozhatjuk. Ilyen eszköz tipikusan a birtokolság vagy egyéb bővítményekkel való megszorítás: a kérdéses entitás referenciáját ilyenkor egy már ismert diskurzusszereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk” (Egedi 2011a: 112). A birtoklás ezen rokon funkciójának a magyarban grammatikai következményeit is megfigyelhetjük, a *MGr.* a határozott névelő elmaradásának egyik okaként annak grammatikai helyzetét jelöli

¹⁰ A névelők logikai szerepéről szólva kézenfekvőnek tűnik Nádasdy Ádám ellenvetése: „Ha ez a dolog logikán alapulna (mint azt sokan szeretnék hinni), akkor minden nyelvben egyformán kéne lennie, hiszen a logika szabályai mindenütt ugyanazok” (2003: 249).

meg: „A birtokos személyjel a határozottság morfémaszintű jelölője, ezért ingadozhat a névelőhasználat birtokos személyjeles főnév előtt” (Keszler 2000: 287). Kognitív nyelvészeti keretben Tolcsvai Nagy Gábor írta le a magyar birtokos szerkezet jelentésánát¹¹ (2005).

5.1.3. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint az ómagyar korban nem csupán a birtokolttság, hanem a bővítményekkel való megszorítás is zéró fokra redukálta a névelőt: „... a korai kódexek ómagyar névelői csak olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság külön jelölésére” (Egedi 2011a: 113). Bár a grammatikalizáció fokozatainak időbeli szakaszairól különböző álláspontok léteznek (Egedi 2011b), a magyar névelők eredetéről elmondhatjuk, hogy a határozott névelő a jelzői helyzetű főnévi mutató névmásból keletkezett, a határozatlan névelő pedig az egy határozatlan névmástól és az egy számnévtől különült el szófajilag (Keszler 2000: 284).¹²

5.1.4 A pragmatikai szempontok érvényesítése a nyelvreírást egyszerre könnyíti és nehezíti meg – nincs ez másként a névelők esetében sem. Ugyanis míg a tágabb értelemben vett kontextus mint ún. támogató mátrix valóban jelentősen hozzájárul a nyelvi egységek használatának sikerességéhez, s e mátrixban való gondolkodás sok esetben magyaráz szemantikailag következtetlennek tűnő (pl. homonim) nyelvi megoldásokat, addig e kontextus bekapcsolása a nyelvreírásba olykor korántsem tűnik problémátlanak, hiszen a nyelvi jelek funkcióiról és működéséről általánosan is számot kívánunk adni. Ilyen általános állítás, hogy az ismertség–ismeretlenség oppozíció jelölése a névelő egyik legalapvetőbb funkciója a magyarban, szövegtanilag „a szöveg tematikus előrehaladása (tematikus progressziója, téma–réma hálózatának kiépülése), a szöveg kohéziója szempontjából is fontos” (Keszler 2000: 284). A diskurzusban azonban az ismertség–ismeretlenség oppozíció összetettebben működik:

(8i) - A: *Tegnap moziba' voltam egy lánnyal.*

(...)

(8ii) - B: *És melyik moziba mentetek a lánnyal?*

(8iii) - A: *Téged komolyan a mozi érdekel? Nem az az érdekes, hanem a lány!*

A korábban már érintett givóni szemantikai leírás szerint (8i)-ben szereplő főnévi szerkezet határozatlan specifikus olvasatú. Mivel azonban nem kétséges, hogy a megnyilatkozás

¹¹ Eszerint a birtokos szerkezetben a birtokos konceptusát referenciapontként azért hívjuk elő, hogy mentális hozzáférést biztosítsunk a birtokolthoz.

¹² A grammatikalizáció kognitív nyelvészeti megközelítésének szempontjából érdekes, hogy a határozott névelő a jelzői helyzetű távolba mutató névmásból keletkezett (a határozatlan névelő grammatikalizációjának motiváltsága kézenfekvőbbnek tűnik).

közlője, 'A' számára az *egy lány* referenciája nemcsak hogy specifikus, de határozott is, így 'A' részéről e szerkezet használata legalábbis magyarázatra szorul. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a referenciális központ, amelyet „alap esetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése” (Tátrai 2011: 71) jelöl ki, azaz esetünkben maga 'A', a megnyilatkozó, áthelyezte a tudatosság szubjektumát mint kiindulópontot, mivel "a megnyilatkozó nemcsak magát, hanem a másokat is mentális ágensnek tekint, azaz más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát, mások mentális állapotait is meg tudja jeleníteni" (Tátrai 2011: 71). A hallgató pedig természetesen partner mindebben, s nem feltételezi, hogy a megnyilatkozó által jelzett főnév referenciája határozatlan a másik fél számára, sőt tisztában van azzal, hogy a megnyilatkozó csupán rá való tekintettel használ határozatlan névelőt. Majd a továbbiakban (8ii) és (8iii) elhangzásakor, bár a referenciális központ át- és áthelyeződik, s a figyelem irányítása is változatos ('B' a mozira, 'A' a lányra irányítja), a tudatosság szubjektuma változatlanul 'A', az első megnyilatkozó marad, mivel 'B' számára (8i) után *a lány* ugyan nem referenciálisan, de a diskurzus mentális terében immár ismertnek, határozottnak tekinthető entitás.

A fejezet elején szereplő hivatkozást tehát azzal egészíthetjük ki, hogy a beszélő nem csupán azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, hanem annak is nyelvi következményei vannak, ha a hallgató nem képes erre.

5.2. A magyar névelő és a számjelölés jellemzése főnévi szerkezetben

A névelők hagyományos nyelvtani, éppen csak érintett nyelvtörténeti, valamint funkcionális szempontú, meglehetősen diszkrét elemzésével szemben a névelők pragmatikai megközelítése valójában már sokkal inkább az egész főnévi szerkezet vizsgálatát kívánta meg – ebben a fejezetben e szerkezetes megközelítésből indulunk ki a névelők és a főnévi számjelölés összefüggésben történő jellemzésekor mind strukturális grammatikai, mind funkcionális, mind guillaume-i (kognitív) keretben.

5.2.1. A névelők és az NP a magyar strukturális grammatikában

A közvetlen összetevős nyelvtani leírásban¹³ a magyar névelőknek fontos mondattani szerepük van. Mondatösszetevőként a határozott és a határozatlan névelő is elsősorban szintaktikai funkcióval bír, azonban mind funkciójuk, mind viselkedésük tekintetében

¹³ Ezen elv szerint íródott az *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003).

jelentősen különböznek, e formalizáló elemzésben elszigetelten a következőképpen jellemezhetők:

A predikatív NP-hez (pontosabban efölé) operátorként járuló határozatlan névelő¹⁴ a határozott vagy határozatlan számnévvel együtt egyénítésre szolgál, s mint ilyen (egy minél egyszerűbb rendszer leírása érdekében) egyszerű számnévként (NUM) általánosítják, „az egy-et az egy határozatlan számnévvel azonosítjuk”, mely „a predikatív NP-vel számneves kifejezést, NUMP-t alkot” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 78).

A határozott névelő a determinánsok kategóriájában (D) a kijelölő szerepű kérdő, mutató, általános és határozatlan névmásokkal együtt képessé teszi a főneves kifejezést egy meghatározott egyén kijelölésére. A határozott névelő formálisan megkülönböztethető a többi determinánstól, mivel a sorrendjük kötött (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 80).

Bár e logikai funkciókban gondolkodó és sokszor referencialitásra építő formalizáló elemzés szemantikailag (szempontunkból) meglehetősen közömbös, mégis fontos kérdésekre hívja föl a figyelmünket. Először is valóban alapos átgondolást igényel, hogy az *egy* az adott megnyilatkozásban névelői, számnévi vagy esetleg névelői és számnévi jellegű funkciókat egyszerre tölt-e be. A határozott névelő kapcsán pedig ezzel összefüggésben az bonyolítja a helyzetet – s ez a számnevek funkciójának tisztázását is megköveteli egy modellben –, hogy „A determináns akár predikatív NP-re, akár NUMP-re ráépülhet” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 80). Ez praktikusán azt jelenti, hogy a határozott névelő nemcsak a guillaume-i vizsgálatban példaként szereplő *francia katona* típusú kifejezések előtt jelenhet meg, de olyan műveletileg egyébként még komplexebb szerkezetekkel is állhat együtt, mint a *sok énekes, néhány képviselő*, melyek már önmagukban feltételeznek a névelők által jelölthöz hasonló mozgásokat a particularisation–généralisation vonalán. E dolgozatban éppen ezért a számneves szerkezeteket nem modellezzük.

5.3.2. A magyar főnévi számjelölés vizsgálatának lehetséges szempontjai

E fejezetben amellet érvelünk röviden, hogy (1) sem a főnevek denotátumának strukturális tulajdonságai (megszámlálható–megszámlálhatatlan), (2) sem mennyiségi vonatkozásai (egyes–többes) nem adhatnak önmagukban szempontokat a magyar főnévi szerkezetek vizsgálatához, mivel e jellemzők a nyelvben csupán a konceptualizáció függvényében, közvetetten érvényesülhetnek.

¹⁴ Részen egyetértünk a strukturális grammatikával abban, hogy „valószínűleg az egyes számú anyagnevek (pl. *víz, pénz*) esetében is egy hangtanilag üres névelőt célszerű feltenni” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 78).

A magyar főnévi számjelölés kapcsán nem könnyű a hagyományos megszámlálható–megszámlálhatatlan megkülönböztetésből kiindulnunk, mely pl. az angolhoz képest nyelvünkben kevésbé éles, s mely szerint míg a megszámlálható főnevek mind egyes, mind többes számú alakokkal rendelkeznek, addig a megszámlálhatatlanok nem rendelkeznek szám-distinkcióval, tehát vagy csak egyes, vagy csak többes számúak lehetnek (l. H. Varga 2012a: 345–346). Mindez persze valójában csupán attól függ, hogy az egyes nyelvek hogyan reprezentálják nyelvileg a világot, s hogy a beszélők nyelvi feldolgozását a diskurzusban mennyiben szankcionálja a szinkron, konvencionális grammatika. H. Varga Márta a defektív paradigmájú szavak csoportjába sorolható singulare tantumok meghatározásaként ennek megfelelően úgy fogalmaz, hogy azok a magyarban „olyan lexémák, amelyeknek potenciálisan teljes ragozásuk van, de ebből a teljes paradigmából általában (kiemelés tőlem) csak az egyes szám használatos” (2012a: 353). Walter Hirtle a fentebb már tárgyalt, kontextusban elfogadható *one heads* alakról írja, hogy bár egy angol nyelvtenár számára egy ilyen alak túl ritka ahhoz, hogy gyakorlati fontossága legyen, „azonban a nyelvész, vagy bárki más számára, aki meg akarja érteni az angol nyelv működését, az ilyen adatok felbecsülhetetlen betekintést nyújtanak a főnév egy reprezentációs mechanizmusába: a szám rendszerébe” (Hirtle 2010: 51; saját ford.).

Ahhoz, hogy egy főnévnek az anyagnévelőhöz hasonló reprezentációja legyen, nem szükséges a főnév denotátumának a prototipikus anyagnevekhez hasonló strukturáltsággal rendelkeznie. Érdemes szem előtt tartanunk, hogy „Az eltérő konceptualizáció miatt egyetlen nyelvben sem lehet teljes biztonsággal megjósolni vagy logikai úton kikövetkeztetni, hogy egy adott entitást jelölő főnév megszámlálható-e vagy sem” (H. Varga 2012a: 351). Más kérdés, hogy pl. a magyarban az anyagnév vagy az elvont főnév mint az ilyen nyelvi reprezentációk prototípusai viszonyítási pontok, azaz műveleti sémák lehetnek, olyannyira, hogy metaforikus viszony fedezhető föl e szerkezeteket illetően.¹⁵ A MEGSZÁMLÁLHATÓ MEGSZÁMLÁLHATATLAN, AZ ATOMIZÁLHATÓ ATOMIZÁLHATATLAN, ahol a forrástartomány az anyagnév konceptualizációja. Tehát az anyagnevek denotátumának (mentálisan feldolgozott) struktúráját a Ø névelővel álló főnevek konceptuálisan leképezik.¹⁶ Vagyis az Ø újságot

¹⁵ Fogalmi metafora: „egy fogalom megértése egy másik fogalom terminusaival, a két fogalom közötti részleges megfelelések révén, a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le valamilyen motiváció révén” (Tolcsvai Nagy 2013: 382).

¹⁶ Ebből a szempontból érdekes Nádasdy Ádám megfigyelése: „Ritkán fordul elő, hogy a szleng a nyelvtant érinti: ilyen a mai diáknyelvben a névelő (*a, az*) elhagyása, mint után: *Tanulok, mint állat. Ráhajtott, mint atom. Rohangált, mint mérgezett egér*. Ez a fajta szleng szokatlan, mert a névelő nem tartalmaz szó, hanem nyelvtani jelenség, így elhagyásának nincs kreatív-metaforikus tartalma, nem idézhet föl semmilyen képet” (2003: 203). Bár nem kizárható Nádasdy magyarázata, hogy e jelenség háttérében a személynevek iskolában erőltetett névelőtlenségének parodizálása áll, véleményem szerint mindez mégis inkább arra utal, hogy a névelő tartalmas

olvas, vettem Ø inget, Ø sört kérek alakok konceptualizációs sémájukban megfeleltethetők egymásnak, az *újság* és az *ing* e szerkezetben az anyagnevekhez, elvont főnevekhez hasonlóan reprezentálódik (de természetesen kidolgozásukat befolyásolják az adott 'dologról' meglévő egyéb tapasztalataink, tudásunk is). Minderre a következő fejezetben, az anyagnévelők kapcsán még visszatérünk.

Mint láttuk, a megszámlálható-megszámlálhatatlan oppozíció felállításának csak relatív jelentősége lehet, hasonló a helyzet a mennyiségi vonatkozású egyes-többes oppozíció esetében is: „Érdekes a magyar nyelvnek az a – minden bizonnyal – ősi sajátossága, hogy benne a fentebb vázolt – hagyományon alapuló – egyes-többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen” (H. Varga 2012a: 348). Kontrasztív és nyelvelméleti aspektusból is fontos megjegyeznünk, hogy az egyes-többes szám szembenállás, tehát a referenciális mennyiségi tényező Hirtle vizsgálata alapján az angolban sem önmagában szankcionálja az egyeztetést: emlékezzünk, a nyelvi reprezentációt nagyban befolyásolja a kontinuitás–diszkontinuitás mentális leképezése! S ezenfelül Hirtle rendhagyó alakjai (*three elephantØ, one heads*) nem ún. plurale- vagy singulare tantumok (előbbire példa az ang. *clothes* 'ruha, ruházat'). Ez szempontunkból azért fontos, mert a plurale és singulare tantumok tipikusan lehetnek a rendszertől elszigetelt, pl. nyelvtörténeti okokból eredendően(!) Gestaltként feldolgozandó kifejezések (ilyen a magyar *mindenszentek* alak, mely az ómagyar korban a latin formát "másolva" került be nyelvünkbe), melyeknek egyébként transzparens szerkezete feltételezhetően nem konstruktív mentális műveletek eredményeképpen jött létre, s így műveleti modellezésük indokolatlan. Azt mindenesetre a plurale tantumokról általánosságban kijelenthetjük, hogy „Az a jelentős és rendszerszerű eltérés, amely a többes számú alakok számában mutatkozik meg a magyar és az indoeurópai nyelvek között, talán azzal magyarázható, hogy a magyar általában az egyes szám használatát kedveli” (H. Varga 2012b: 276). Azzal viszont a guillaume-i felfogás alapján vitatkoznunk kell, hogy „Az egyes szám kedveltsége arra enged következtetni, hogy a magyar anyanyelvű mintha nagyobb egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna” (H. Varga 2012a: 349), az egyes szám kedveléséről Guillaume-i keretben ugyanis inkább azt mondhatjuk, hogy kontinuitásban való gondolkodásra utal.

E fejezetben is helye lenne a magyar Ø és -k főnévi számjelölők szakirodalmi recepciójának, mindez azonban nyelvtudomány-szemléleti szempontból olyannyira

tanulságos, hogy a következő, a modellezés közvetlen elméleti alapvetéseit tisztázó fejezetben szerepel.

6. A magyar névelő és a számjelölés a *langue*-ban

E fejezetben a magyar névelők és számjelek *discours*-ban történő modellezésének alapjait fektetjük le: reflektálunk a magyar főnévi számjelölés hagyományos felfogására (6.1.); érvelünk a magyar anyagnévelő megléte mellett (6.2.); azonos elvek szerint, de külön modellezzük a magyar névelők (6.3.) és a számjelölés (6.4.) struktúráját a guillaume-i *langue*-ban; bemutatjuk, hogy a mentális terek (Fauconnier-féle) elmélete milyen szerepet játszik majd a modellekben (6.5.).

6.1. Mindenképpen szót kell ejtenünk a magyar egyes szám problematikájáról, melyet ketté bonthatunk: egy nyelvelméleti (tulajdonképpen ál-) problémára, s egy valóban leírandó jelenségre. E fejezetben a nyelvelméleti problémával foglalkozom.

Az uralkodó felfogás szerint azt mondhatjuk, hogy a magyar *almaØ* nem áll sem egyes, sem többes számban, mivel az *almaØ* alak a *három almaØ* szerkezetben egyértelműen többes, míg az *egy almaØ* szerkezetben egyes jelentéssel bír. E forma funkciója az ún. numerus absolutus/indefinitivus, tehát a mindig számosságot jelölő többes szám *-k* jelével ellentétben a *Ø* nem jelöl számot, s a zéróval álló alakokkal kapcsolatban így elmondható, hogy: „számilag közömbös (indifferens, semleges)” (H. Varga 2012a: 348), „nem helyes a *-k* rag nélküli alakot sem egyes, sem többes számnak nevezni” (Kálmán–Nádasdy 1999: 144), „az alapvető ellentét egy számbelileg nem jellemzett csoportot állít szembe az általános számmal, amely vonatkozik egy dologra, több dologra” (Lotz 1976: 125). Azon túl, hogy egyébként az indoeurópai nyelvekben sincs ilyen értelemben éles szembenállás az egyes és többes szám között (vö. fr. *un enfantØ* 'egy gyerek'; *chaque enfantØ* 'minden gyerek'), ilyen merev szemléletű következtetésekre egyébként is csupán akkor juthatunk, ha szigorúan morfoszemantikai síkon, s szigorú kompozicionalitásban gondolkodva vizsgáljuk a számjelölést, figyelmen kívül hagyva, hogy a jelentésképzés során az elemekből létrejövő struktúra emergens. Ezen emergenciát szem előtt tartva épül a Langacker-féle kognitív nyelvten az integráció és az akkomodáció elvére: „Az integráció az összetett nyelvi szerkezetek komponenseinek összehangolását végzi el, amelynek során a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez; ez az akkomodáció. Az integrált szerkezetek mindig túlmennek azon, amit a komponensektől külön-külön elvárna a beszélő” (Tolcsvai Nagy 2013: 93). A névelők és a számjelölés vonatkozásában is megfigyelhetjük az

akkomodációt és az integrációt, hiszen pl. a mennyiség reprezentációjához néhol a számnév járul hozzá feltűnően (*sok alma*Ø *van még a kertben* ~ minimális és maximális közötti mennyiség reprezentációja), néhol a névelő (*egy lánnyal találkoztam* ~ minimális mennyiség reprezentációja; *egy tanár*Ø *nem csinálhat ilyet* ~ maximális mennyiség reprezentációja), néhol a hagyományos számjel (*Øférfiak jöttek be a kapun* ~ minimális és maximális közötti mennyiség reprezentációja) – s mindezek mellett a főnévi szerkezet más elemei természetesen egyéb, szintén összefüggő funkciókat is képviselnek (pl. határozottság, egyediség, kontinuitás), melyek csak szerkezetben földolgozhatóak. A főnévi szerkezet modellezési nehézségét is éppen az okozza, hogy a guillaume-i langue-ban leírandó potenciális struktúrák és funkciók hasonlóságuk, akkomodációjuk révén egymást támogatják, sőt, egymás nélkül tulajdonképpen elképzelhetetlenek. Ebben az értelemben az ún. „redundancia” vagy „nyelvi gazdaságosság” fogalmak mint emergens nyelvi szerkezeteket leíró hagyományos formulák is csupán szigorú kompozicionalitásra építő absztrakciók, melyeknek szempontunkból magyarázóelvként nincs relevanciájuk.

Ez tehát a számjelölés problémájának nyelvelméleti vonatkozása – ami viszont az *a nyúl lerágta a kertet, jön a török* típusú főnévi szerkezeteket illeti (melyeket a már érintett *inget vettem* jellegű reprezentációkkal együtt hoznak példaként a numerus absolutus funkcióra), e szerkezeteket majd a konkrét vizsgálódások között elemezzük.

6.2. A magyar névelőtlenség hátterében egy zéró fokon lévő anyagnévelő áll. Hasznos lehet, ha újra kontrasztív szempontokat érvényesítünk, hasonlítsuk össze a Ø-t a francia anyagnévelővel!

E Ø névelőről azt állítjuk, hogy guillaume-i keretben a határozatlan általános U1-ben jelölhető, szemben a neki funkcionálisan szinte teljességgel megfelelő *du, de la, de l'* francia anyagnévelővel, mely a határozott általános U2-ben. Érdekes módon a francia nyelvnyelvtanát (elvileg didaktikusan) leíró munkákban a magyar anyagnévelő létezésének elvitatásával párhuzamosan e névelőfunkció definícióját is olvashatjuk: "A magyarban az elvont főnevek és anyagnevek előtt nem használunk névelőt, tehát az anyagnévelőnek magyarul nincs megfelelője" (Vida 2011: 25).

(9i) *Tu veux **du** pain avec le fromage?*

(9ii) *Kérsz Ø kenyeret a sajthoz?*

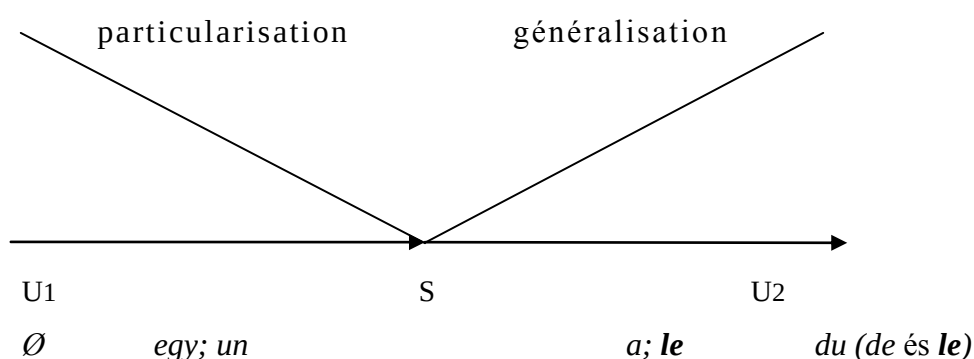
(10i) *C'est **de la** folie!*

(10ii) *Ez Ø örület!*

Sőt, a *faire du sport* 'sportol', *faire de la musique* 'zenél' szerkezetekhez hasonló jelenségeket is megfigyelhetünk a magyarban: „Névelőtlen a funkcióigés szerkezeteknek igekötőkhöz hasonló szórendi viselkedésű főneve (*parancsot ad, sztrájkba lép*), és névelőtlenül jelennek meg az ezekhez közel álló, a cselekvést általánosan (a vonzat konkrétságától megfosztva) jelölő igei alaptagú szerkezetek (*levelet ír, újságot olvas*), mivel ezekben a főnevek szintén generikus használatúak” (Keszler 2000: 287). Ennek háttérében, ahogy az előző fejezetben már bemutattuk, az áll, hogy általában nem anyagnévként/elvont főnévként konceptualizált entitásokat zéróval anyagnévként/elvont főnévként konceptualizálunk az A MEGSZÁMLÁLHATÓ MEGSZÁMLÁLHATATLAN, AZ ATOMIZÁLHATÓ ATOMIZÁLHATATLAN fogalmi metafora jegyében.

A francia névelők guillaume-i vizsgálatokor, nyelvelméletének bemutatása szempontjából szerencsésnek nevezhetjük, hogy a magyar névelőkhöz relatíve hasonló funkciókat látnak el, hasonló struktúrát alkotnak (pl. az angol névelőkhöz képest, aminek következtében a francia névelőkre vonatkozó guillaume-i vizsgálat nehezkesebben is interpretálható). Az azonban lényeges különbség, hogy míg a franciában a névelő szinte elmaradhatatlan a főnévi szerkezetben, addig a magyarban nem ritka a névelőtlenség, aminek szempontunkból most szemiotikai oldala, tehát zérus foka a lényeges. Az angol főnévi számjelölés kapcsán említettük Guillaume nyelvelméletének pszichoszemiotikai elvét, mely szerint a mentális műveletek "mértéke" egyenesen arányos a jelöltség mértékével. Ebből az következik, hogy a magyar anyagnévelő az U1, míg a francia az U2 pontján írható le a modellben:

(8. ábra)

A kontrasztív szempontok terminológiai téren is árulkodóak: a francia "article partitif"-nak nevezi az anyagnévelőt, partitívuszi jellegéhez a *de* járul hozzá, mely sematikus jelentésében a 'távoli felől a közeli felé irányuló mozgás'-t kapcsolja a jelentéshez, ekképpen a magyar *-tól/-től, -ról/-ről* és partitívuszi *-ből/-ből* ragokkal mutat funkcionális rokonságot. A francia

anyagnévelő szerkezetileg–konceptuálisan olyannyira transzparens, hogy a magyar anyagnévelővel álló főnévi szerkezetet is konstruálhatjuk partitívuszi jellegűvé: *Kérsz Ø kenyeret?* → *Kérsz a kenyérből?* – ahol az *a kenyér* főnév elvont értelemben szerepel, mint pl. a *szeretem a kenyeret* szerkezetben. Így tulajdonképpen a francia anyagnévelőnek megfelelő, jelöltebb és műveletileg modellünkben komplexebb szerkezetet kaptunk, s nem mellesleg azt is nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a magyar anyagnévelőt a francia anyagnévelőnél több okunk van anyagnévelőnek nevezni, mivel a magyar zéró önmagában, partitívusz nélkül áll.

Azt is meg kell azonban magyaráznunk, miképpen lehetséges, hogy az anyagnévelők után többes jel is állhat (*érkeztek Ø vendégek*). Hirtle korábban vázolt vizsgálata alapján a többes jel elsősorban diszkontinuitást kölcsönöz a szerkezet irányította mentális térnek. Ennek megfelelően a többes számmal jelölt anyagnév konceptusa akkor fedezhető föl, ha az anyagnévelővel anyagnévként konceptualizált főnévvel kapcsolatos tudásunk része a diszkontinuitativitás: a *Ø söröket kérek* szerkezetben egyszerre reprezentálódik az anyag MEGSZÁMLÁLHATATLANSÁGA (nem mérhetetlensége!) és a tapasztalataink szerinti hétköznapi realizálódása különálló, diszkontinuitív egységekben, pl. korszakban. Az *Ø ingeket vettem* szerkezet főneve csupán metaforikus anyagnév, így esetében nem szorul magyarázatra, miként fogható föl diszkontinuitívan. Az anyagnévelő utáni többes szám kérdéséhez kapcsolódik, hogy a magyar névelőtlenség és a francia névelős szerkezetek között további megfeleléseket találunk. A többes számú főnevek ugyanis a magyarban névelőtlenül állnak mint határozatlan, általános főneves kifejezések: *Ø Székek vannak a szobában.* ~ *Il y a des chaises dans la chambre.* Mármost, a *des* francia határozatlan névelő,¹⁷ mely többes számú főnév előtt áll, funkciójában és szerkezetileg a többes számban álló francia anyagnévelőnek is megfeleltethető: alakilag éppen a már megismert partitívuszi *de* prepozícióra és a *les* többes határozott névelőre vezethető vissza.¹⁸ Tehát izomorfizmus fedezhető föl a mentális műveletek morfológiai lecsapódásaként: a magyar *Ø székek* egy határozatlan általános, a modellben U1-ben jelölhető szerkezet, míg a francia *des chaises* egy U2-ben jelölhető kategóriát és egy fentebb már jellemzett *de* mozgást ír le, amelyet a magyarban a következőképpen konstruálhatunk: *A székekből vannak a szobában* – ahol az *a székek* elvont értelemben szerepel, mint az *a székek arra valók, hogy üljünk rajtuk* szerkezetben. Ekképpen a francia anyagnévelő a magyar anyagnévelő szerkezeti–konceptuális tükörszerű ellentéte.

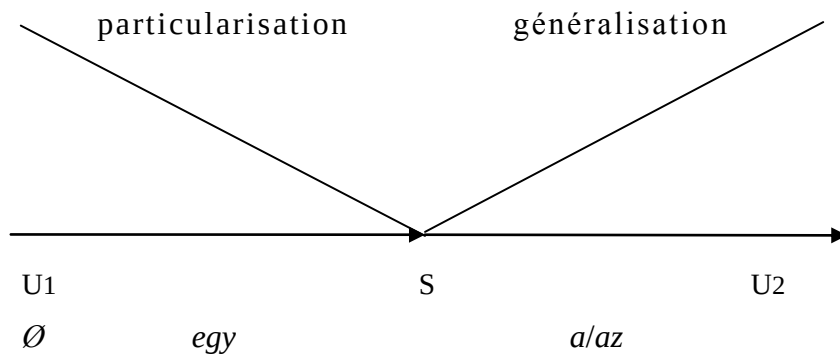
¹⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a strukturális grammatika is egy határozatlan névelőt feltételez a névelőtlen többes számú főnevek előtt szintaktikai viselkedésük alapján (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 78).

¹⁸ Prepozíciós szerkezetek tanúsága szerint: *de* és *le* → *du*; *de* + *les* → *des*.

Nyelvészeti szempontból a magyar anyagnévelő testetlensége problematikus, működésének feltárása kontrasztív szempont (esetünkben a francia anyagnévelő) nélkül nehezen elképzelhető. Azt ugyan elkerüljük, hogy kimondva- kimondatlanul legalább három zéró morfémáról beszéljünk, ahogy tulajdonképpen a *MGr.*, mely a névelőtlenséget egyes esetekben a határozatlan, máskor a határozott névelő motivált törléseként írja le, megint máskor az anyagnevek és az elvont főnevek egyfajta járulékaként mutatja be azt (Keszler 2000: 287–288), de nyilvánvalóan nem beszélhetünk anyagnévelőről akkor, amikor a főnév jelentéstartalma határozott, mint a személynevek, városok, országok stb., birtokos személyjellel álló (tehát határozottság tekintetében szemantikailag már lehorgonyzott) főnevek előtt, vagy ahol a határozott névelő "megtestesülése" ingadozik (*a Peti szerint ~ Peti szerint, a feleségem szerint ~ feleségem szerint*), mivel a beszélő néhol szükségét érzi a határozottság kifejezésének, néhol nem. Eszerint (szemantikai-szerkezeti) homonímiát kell megállapítunk az anyagnévelővel és anyagnévelő nélkül álló névelőtlen alakok között, hiszen a *MGr.*-ban is diszkréten leírt névelőtlenségnek két egymással össze nem függő motivációja van: egyrészt az anyagnévelő, másrészt a határozott névelő hiánya. Mindenesetre azt kijelenthetjük, hogy az anyagnévelő (szemantikai-szerkezeti) kritériuma, hogy az utána álló főnév az anyagnevek és elvont főnevek mint forrástartományok (előbbieket esetében referencialitásra is visszavezethető, de alapvetően mentálisan feldolgozott) struktúrájához hasonlóan képeződjön le az A MEGSZÁMLÁLHATÓ MEGSZÁMLÁLHATATLAN, AZ ATOMIZÁLHATÓ ATOMIZÁLHATATLAN fogalmi metafora jegyében.

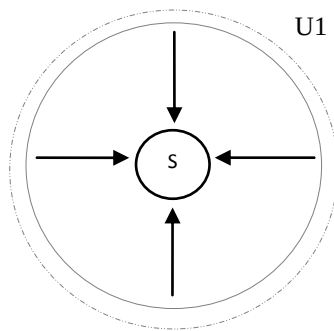
6.3. A névelők és a főnévi számjelölők esetében is feltételezünk két, a nyelvhasználat során egymással integrálódó, s így potenciálisan is egymást feltételező struktúrát. A névelők esetében már alkalmaztuk e struktúra modelljét (9. ábra). A partikularizáció és a generelizáció műveletének két dimenziója a határozottság–határozatlanság és a specifikusság–általánosság: U1 – határozatlan általános; U1 és S között – határozatlan specifikus; S és U2 között – határozott specifikus; U2 – határozott általános. Az elemzések során egy átszerkesztett, kvázi azonos tartalmú, képileg kidolgozottabb sémát fogunk alkalmazni (10. ábra). A bal oldali, a határozott névelő potenciális struktúráját leíró modellben a zéró veszi körül az *egy-et*, mely így az *egy* (határozatlan általános) szélsőértékétől is megkülönböztethető. E különbségtétel azért szükséges, mert szemben a testes határozatlan névelővel, potenciálisan a kontinuitáshoz és a diszkontinuitáshoz is kapcsolható minőséget képvisel, hiszen követheti egyes és többes szám is (*egy ember, egy emberek**; $\emptyset$ *ember, $\emptyset$ emberek*).

(9. ábra)

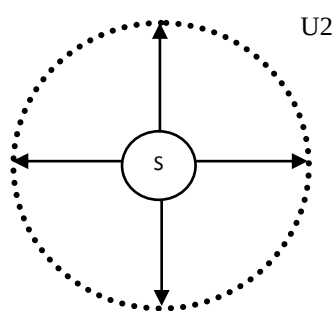

(10. ábra)

Ø és egy (Ø~U1 felől)

a/az (a~U2 kategória felé)

E potenciális rendszert érdemes pragmatikai elemzés alá vetni, mivel így egy fontos jelenségre hívhatjuk föl a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a strukturális szemantikában megismert ún. határozatlan specifikus és határozatlan nem specifikus olvasatok megkülönböztetése modellünkben nem abszolút.

(11i) *Keresek egy (meghatározott) embert, aki tud franciául.*

(11ii) *Keresek egy (tetszőleges) embert, aki tud franciául.*

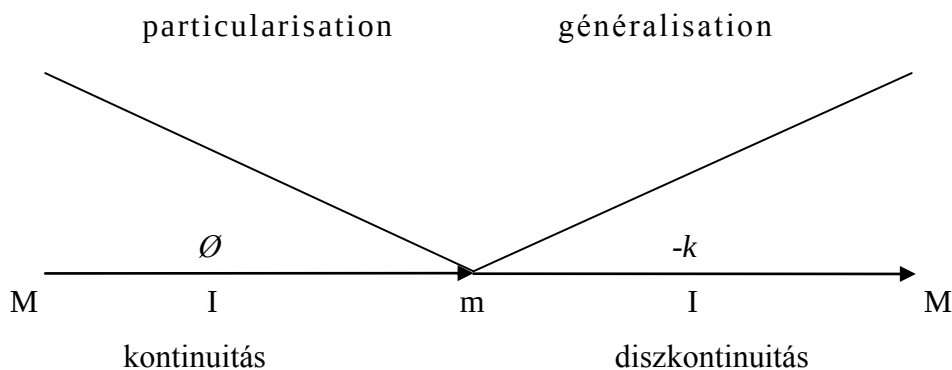
(11i)-ben valójában arról van szó, hogy az *egy ember* a megnyilatkozó számára határozott, míg a hallgató számára határozatlan; a megnyilatkozó viszont áthelyezi a tudatosság szubjektumát a hallgatóra, s valójában a hallgató nézőpontjából (11ii) alakot használja – a határozatlan névelővel álló, de specifikus főnevet jelölő szerkezetek megléte a magyarban tehát pragmatikailag motivált. A két megnyilatkozás között specifikusság tekintetében valójában skaláris különbség van (amit egyes nyelvek kifejeznek grammatikailag, pl. a kötőmód segítségével): (11ii) főnévi szerkezete a határozatlan általános

(U1) felől a partikularizáció műveletében a határozatlan specifikusnál (S), azaz (11i)-nél kevesebb mozgást ír le. A 10. ábrán a nyilak a specifikusság skaláris természetét tükrözik.

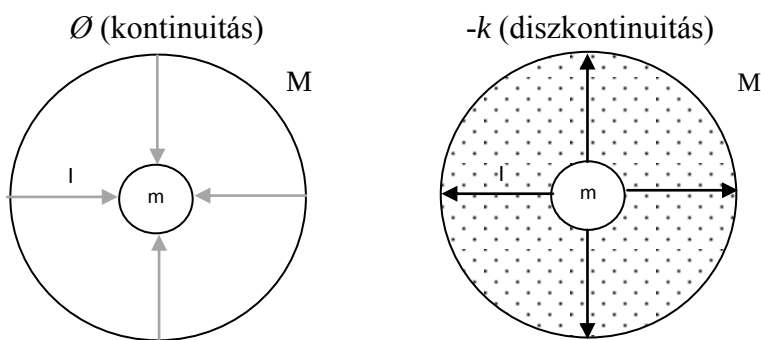
A specifikusság skaláris természete a határozott névelő esetében is magyarázó elv, a következő három szerkezet az egyedi felől az általános felé három különböző ponton álló reprezentációként képzelhető el: **a nyúl most a ketrecben van**; **a nyúl lerágta a kertet**; **a nyúl haszonállat**. Tehát az *a nyúl* a sorrendben második kifejezésben még nem mint elvont kategória szerepel, de már nem is mint azonosítható, egészen specifikus példány, így szempontunkból nem is a mennyiségi vonatkozása kérdéses, mivel az a diskurzus terében maximális (l. 6.5.).

6.4. A magyar főnévi számjelölés potenciális struktúrájának leírásakor Hirtle korábbiakban már kifejtett modelljére támaszkodunk, mely alkalmas a magyar struktúra leírására is, s ahol egyébként az angolban leírt rendhagyó szerkezetek a magyarban konvencionálisak, ez a különbség viszont már a discours-t érinti. Célszerű a mentálisan leképezett számosságot Hirtle (2010) alapján a három legfontosabb kvantitás, vagyis a minimális (m), a maximális (M) és köztes (I) állásban leírni. Egyébként, mint látni fogjuk, a mennyiségi faktorokat a mentális térben a névelők és a számnevek egyaránt alakítják.

(11. ábra)

(12. ábra)

Ahogy azt egyszer már megjegyeztük, az egyes szám kedvelése a magyarban a kontinuitív reprezentáció gyakoriságára utal. Hogy ezt bizonyítsuk, vizsgáljunk meg egy, a magyarban a diszkontinuitás nyelvi leképezésére szolgáló érdekes, a számneveket pluralizáló szerkezetet: *Visegrádi négyek*.¹⁹ A politikai publicisztikában akkor használatos ez az alak, ha együttműködő országok vagy képviselők egymástól való függetlenségét, különbözőségét, tehát diszkontinuitását akarjuk nyelviileg megjeleníteni: „*Barack Obama amerikai elnök kedden támogatásáról biztosította a »hatok bandájának« nevezett, demokrata és republikánus szenátorokból álló csoport által kidolgozott deficitcsökkentési tervet.*”²⁰ A többes számmal jelölt diszkontinuitásnak egy másik esete kifejezetten képszerű: „Általában egyes számot használunk akkor is, ha több birtokosnak egy-egy birtokáról van szó, pl. ... *a férfiak megemelték kalapjukat* (nem *kalapjaikat*)” (H. Varga 2012a: 350) – akkor azonban, amikor diszkontinuitávan képezünk le entitásokat, sőt, egy eseményt, plurális szerkezetet használunk:

(11) *A férfiak megemelték kalapjukat.*

(12) „*Ezúttal akár kalapjaikat is dobálhatnák örömiükben...*”²¹

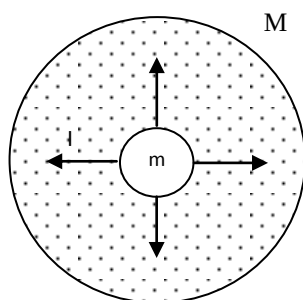
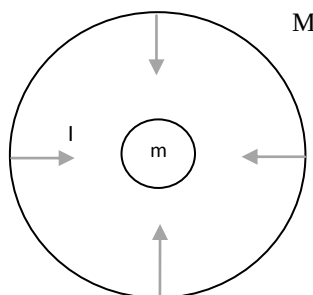
(12)-ben nem csupán az entitások képszerűsége érdekes, hanem az is, hogy egy esemény temporálisan diszkontinuitív (kognitív keretben szekvenciálisnak nevezett) leképezését is láthatjuk. Mindehhez a *dobálhatnák* ige is jelentősen hozzájárul, szemben (11) *megemelték* igéjével, mely szerint (11) sematikus reprezentációjában a férfiak egyszerre, s csak egyszer emelték meg kalapjukat.

Az indoeurópai és a magyar számjelölés közötti különbséget a számneves főnévi szerkezeteket illetően a következőképpen modellálhatjuk: ang. *five apples* (13. ábra); magy. *öt alma*Ø (14. ábra)

¹⁹ A Visegrádi együttműködés a csehben a magyarhoz hasonlóan diszkontinuitávan, többes számot jelölő morfémaival reprezentált (*Výšehradská čtyřky* 'visegrádi négyesek'), a szlovákban kontinuitávan, egyes számmal (*Výšehradská štvorka* 'visegrádi négyes'), a lengyelben pedig nincs hasonló, számra utaló szerkezet (*Grupa Wyszehradzka* 'visegrádi csoport'), tehát nem általános a magyar többes szerkezet.

²⁰ Forrás: origo.hu (2011.07.19). A *hatok* eredeti alakja: *gang of six*.

²¹ Forrás: Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://mnsz.nyud.hu/>

(13. ábra) *apples*(14. ábra) *alma*Ø

A köztes mennyiséget az angol a généralisation műveletével reprezentálja, tehát diszkontinuitív mezőben a minimálistól távolodik a maximális felé, míg a magyar a particularisation műveletével, tehát kontinuitív mezőben a maximális felől közelít a minimális felé. Az indoeurópai nyelvek az 'egy'-ből (bővítő művelet), míg a magyar az egészből (szűkítő művelet) indul ki, ahogy a 13. ábrán láthatjuk. Feltehetőleg a minimális felől történő építkezést követhetjük nyomon a cseh többes számon is, ahol e mozgás morfológiaileg is reprezentált: *jeden dům*Ø, *dva domy*, *tři domy*, *čtyři domy*, *pět domů*, 'egy ház', 'két ház', 'három ház', 'négy ház', 'öt ház'; Az 'öt' számjegy után (és a határozatlan számneveknél) már nem változik a cseh főnév inflexiók morfémája. Ahogy már említettük, a magyarhoz hasonló, kontinuitív mezőben maximálisból kiinduló építkezés egyébként az indoeurópai nyelvekben sem ismeretlen. Cseh példánál maradva, a *každý* 'minden' melléknév után csak egyet számot használhatunk, többes számú alakoknál a *všechny* 'összes' melléknév használatos: *Každý stůl*Ø *je žlutý*. 'Minden asztal sárga' *Všechny stoly jsou žluté*. 'Az összes asztal sárga'.

6.5. A potenciális langue és a megfigyelhető discours modellezésének egyik fontos különbsége abból adódik, hogy a diskurzus specifikus mentális térben történnek a megnyilatkozások: „Kiemelendő a mentális terek alkalmi jellege, valamint az, hogy a beszéd vagy gondolkodás során mentális terek hálózata épül ki. A mentális terek nem azonosak nyelvi szerkezetekkel, de a nyelvi kifejezések irányítása révén épülnek föl. A mentális tereket létesítő nyelvi kifejezések új mentális tereket, azokban elemeket és közöttük lévő viszonyokat létesítenek. Az új mentális tereket létrehozó vagy a korábban a szövegben bevezetett mentális terekre utaló kifejezések a térépítők, amelyek például elöljárós szerkezetek, határozók, kötőszók, alany-ige kapcsolatok lehetnek” (Tolcsvai Nagy 2013: 108). Lexikai térépítő elem tehát pl. a *tegnap* – *Tegnap sokat tanultam*. De grammatikai térépítő elem lehet maga az igei időjelölés is: *Hogy is hívták azt a fiút?* ~ feltételezhetően a személy neve a megnyilatkozás elhangzásának idejére nem változott meg, a múlt idő azt a mentális teret építi meg, amikor „a fiú” nevét megtudhattuk. S hogy a mentális terek nem azonosak a nyelvi szerkezetekkel, jól

mutatja, hogy egyes nyelvekben az igeidők használata különböző lehet – pl. az angol és a francia következetesen jelöli grammatikailag, hogy a megnyilatkozás időpontjához képest egy másik mentális térben vagyunk, ezért függő beszédben több esetben a mellékmondat adaptálódik a főmondathoz, s ugyanez történik az ún. előidejűséget kifejező múlt idő esetében is: *I will visit you* → *She said he would visit me*; *Je ne l'ai jamais vu.* → *Elle m'a dit qu'il ne l'avait jamais vu.* Eközben a magyarban elégséges egyetlen igei térépítő elem, hogy megértsük a megnyilatkozást, s nem szükséges a mellékmondatban jelölni, hogy az még mindig az ún. alaptérben²² feldolgozandó: *Azt mondta, meg fog látogatni engem*; *Azt mondta nekem, hogy soha nem látta őt.* Vagy esetleg más, nem grammatikai térépítő elemet használunk: *Azt mondta, soha nem látta őt korábban.*

Az általunk alkalmazott modellben a határozottság–határozatlanság és a mennyiségi dimenzió összefüggésében van lényeges szerepe a mentális tereknek. Langacker elméletében (13) és (14) első mondata az alapozó ún. priming funkcióval bír.

(13) *Van hét macskám. A macskák nagyon lusták.*

(14) *Tamás vett hét liter tejet. A tej megsavanyodott.*

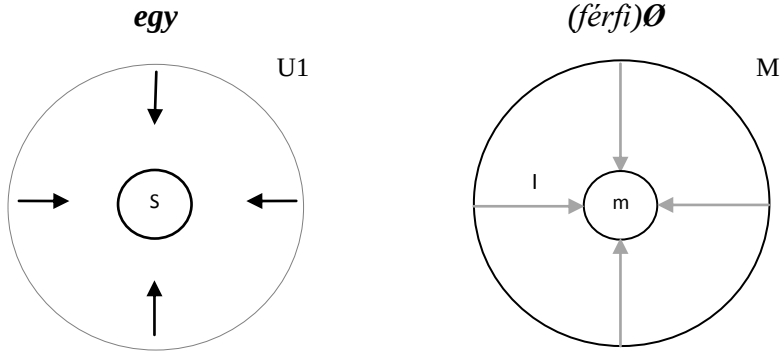
Ami viszont szempontunkból lényeges, az az, hogy (13) és (14) második mondata a diskurzus terében a maximális mennyiséget fejez ki (értsd. mindegyik macska lusta, az egész tej megsavanyodott), melyre a határozott névelők utalnak (Langacker 1991: 100). Ekképpen a discours megnyilatkozásainak modellezésekor a névelők struktúrájában jelölt határozott névelő a maximális mennyiség jelölését indukálja a számjelölés struktúrájában.

²² l. Kövecses-Benczes 2010: 159–160.

7. Elemzések

(15) **Egy férfi áll a ház előtt. Fogalmam sincs, ki lehet.**

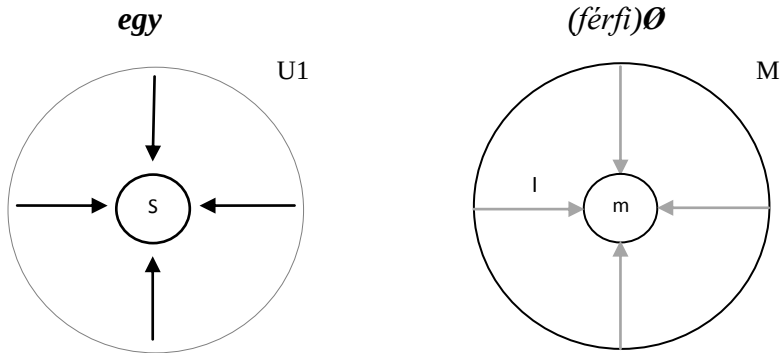
Műveletek: [Universel 1 → particularisation] «kontinuitív» [Max.→particularisation→min.]²³

(16) **Egy férfit keresek. Magas, szőke hajú... nem látták erre valamikor?**

Műveletek: [Universel 1 → particularisation → singulier] «kontinuitív»

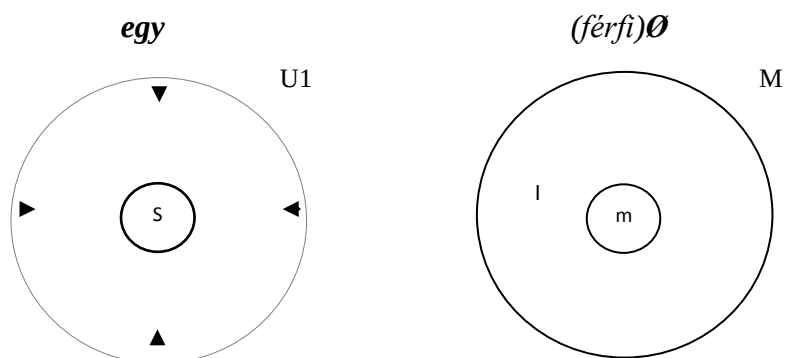
[Max.→particularisation→min.]

²³ E két, egymást a modellben is alakító, s a módszertani modularizmus elvei szerint csupán a modellben elválasztható művelet formalizált képlete a következőképpen foglalható össze: kontinuitív mezőben általános határozatlan (Universel 1) felőli partikularizáció az egyedi határozatlan (singulier) felé, valamint maximális mennyiség felőli partikularizáció a minimális mennyiségig.

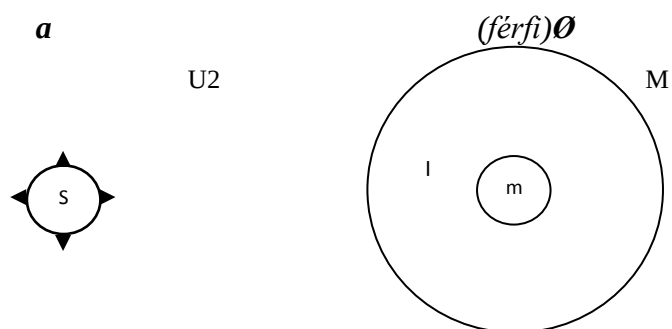
(17) *Egy férfi nem sír. Erre tanított az apám.*

Műveletek: [Universel 1] «kontinuitív» [Max.]

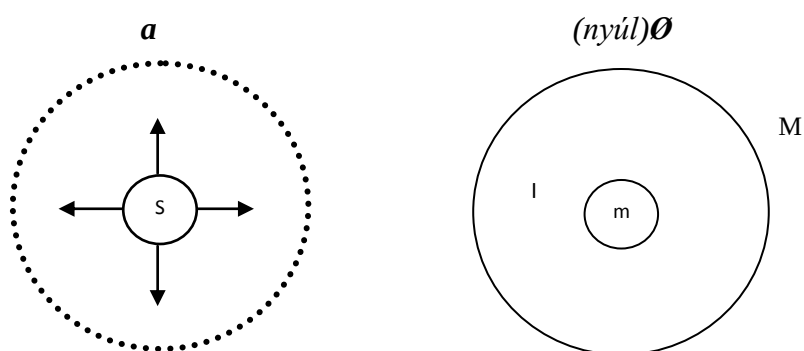
(18) *A férfi meg sem mozgult.*

Műveletek: [singulier] «kontinuitív» [Max.]

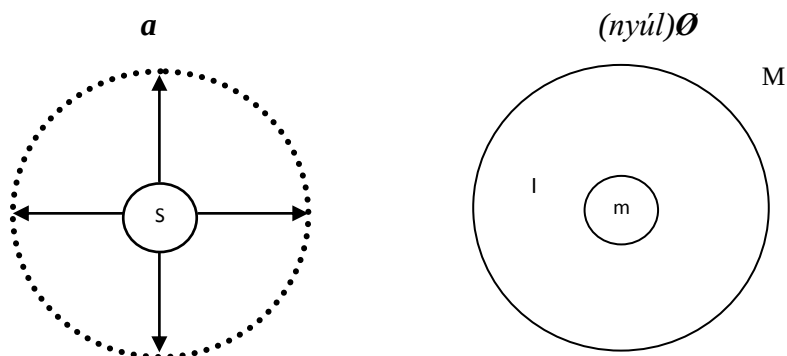
(19) *A nyúl lerágta a kertet.*

Műveletek: [singulier→généralisation] «kontinuitív» [Max.]

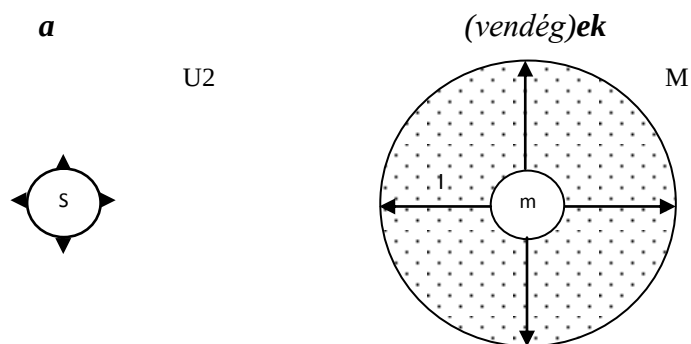
(20) *A nyúl emlős állat.*

Műveletek: [singulier→généralisation→Universel2] «kontinuitív» [Max.]

(21) *A vendégek nagyon udvariatlanul viselkedtek.*

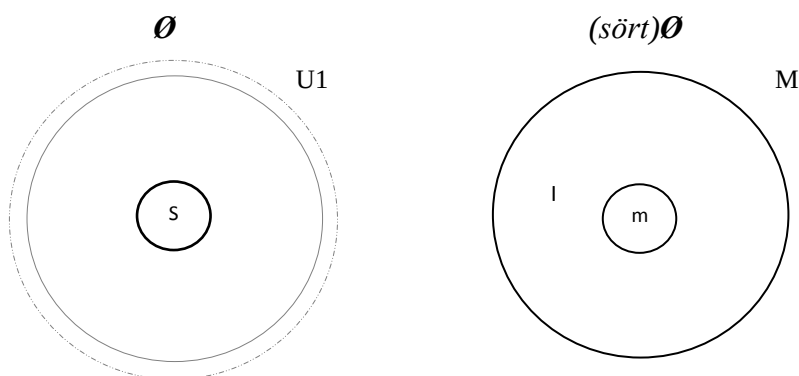
Műveletek: [singulier] «diszkontinuitív» [min.→généralisation→Max.]

(22) *Ma csak sört iszok.*

Műveletek: [Universel 1] «kontinuitív»

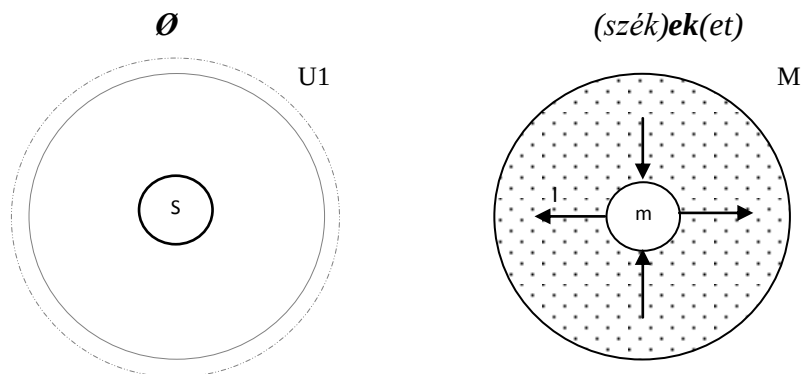
A szerkezet kvalifikált, de nem kvantifikált. A kontinuitás uralkodó.

(23) *Székeket* kellene venni.

Műveletek: [Universel 1] «diszkontinuitív» [min.→généralisation]

A szerkezet kvalifikált és kvantifikált.

8. Az elemzések értékelése

A magyar névelők és a magyar főnévi számjelölés vizsgálata Guillaume francia névelőkön és Hirtle (guillaume-i keretben) angol számjelölésen végzett vizsgálatán alapult. Mindkét elemzés meglehetősen parciális, absztrakt abban az értelemben, hogy a főnévi szerkezetek olvasatát kizárólag a névelővel vagy kizárólag a főnévi számjelöléssel magyarázza. Éppen ezért a magyar potenciális struktúrák modellezését követő aktuális megnyilatkozások vizsgálata során adekvátabban, integráltan közelítettük meg a két grammatikai elem – a langacker-i kognitív nyelvtan elvei szerint egyébként is csupán integráltan fölfogható – struktúráját a kompozicionalitás részleges elfogadásával. A kétdimenziós modellek analóg, képi jellegű nyelvi tudásunkat hivatottak megközelíteni. Guillaume megfogalmazásában az egyes modellek a mondható (dicibilité) nyelvi jelenségek mentálisan látható (visibilité mental) képét vázolják föl. A megnyilatkozások modelljei mellett formalizáltuk is a langue és a discours, a potenciális struktúrák és a megfigyelhető szerkezetek közötti műveleteket, szem előtt tartva, hogy „... a formalizálás nem cél, hanem eszköz a pontos megértés érdekében. Tökéletes formális rendszerek teljes mértékben elhibázott állításokat közölhetnek a nyelvről, a formalizálás önmagában nem áll jól a helyességért” (Tolcsvai Nagy 2013: 61).

Bár a kognitív konstrukciós nyelvtan kidolgozottságához képest ezen elemzés csupán főnévi szerkezetek leírását tűzte ki célul, e célkitűzés annyiban hasonlítható a konstrukciós nyelvtan alapvetéseihez, hogy „a kognitív nyelvészet szemantika-központúságát módosítja kissé: a morfológiai és szintaktikai szerkezetet a szemantikai szerkezettel párhuzamos

megvalósulásában vizsgálja. Az ilyen struktúrák erősen sematikus változatait tekinti konstrukcióknak, amelyek morfológiai és szintaktikai szerkezete nem üres struktúra, hanem sematikus jelentéssel rendelkezik" (Tolcsvai Nagy 2013: 109). Az elemzések értékét talán éppen e szemantika-központúságtól való elmozdulás jelentheti a kognitív szemlélet megtartásával. Ezek során, az egyes megnyilatkozások vizsgálatakor valójában a jelentésalkotás grammatikailag fölfogható, sematikusabb oldalát modelleztük és formalizáltuk, vagyis magával a főnévvel mint összetett szemantikai struktúrával is csupán a névelők és a számjelölés szempontjából foglalkoztunk. Az elemzésben szereplő kilenc főnévi szerkezet elemzésekor, mely szerkezetek alaptípusnak tekinthetők a magyarban, a főnevekkel szemantikailag kidolgozható gyakori konstrukciókat, műveleti sémákat írtuk le. A dolgozat során a jelentésképzés konkrét főnévhez kapcsolható oldalát a pragmatikai elemzések során, az egyes fogalmak mennyiségi vagy specifikusság szerinti skaláris tartományának megállapításakor, az anyagnévelők után álló anyagnevek és anyagnévként feldolgozott fogalmakkal kapcsolatban, valamint kontinuitív/diszkontinuitív reprezentációk kapcsán vizsgáltuk.

A főnévi szerkezetek modellezésekor a számneveket nem kapcsoltuk be az elemzésbe. Bár a strukturális nyelvtannal szemben szempontunkból nem elégséges az *egy* névelő számnévként való felfogása, nem foglalkoztunk azokkal a szerkezetekkel, ahol az *egy* vélhetően dominánsan számnévi funkciókat tölt be (*Egy/hat vendég kért csak vacsorát.*), ahogy a számnevek is összetett, a határozatlan névelőhöz hasonló (egyebek mellett priming) funkcióval bírhatnak egyes szerkezetekben (*Hat ember ült le az asztalhoz. A hat ember kártyázni kezdett.*). A határozott és általános ragozás, az igei számbeli egyeztetés kérdésével sem foglalkoztunk, mutató és általános névmások, valamint birtoktöbbsesítő jel pedig nem is szerepeltek a példamondatokban. E releváns tényezők összegzése kitekintésképpen értelmezhető.

Hivatkozások

- Andor József (2005), *Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések. Interjú Ronald Langackerrel. ÁNyT* 21: 13–42.
- Barsalou, Lawrence (1992), *Cognitive Psychology. An Overview for Cognitive Scientists.* Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- Bélanger, Marc A. (1995), *Chaos, Complexity and Gustave Guillaume.* Université Laval, Québec.

- Bolla Kálmán (2006), *Fonetikai kislexikon*. Kézirat.
- Douay, Gustave – Roulland, Danuel (1990), *Les mots de Gustave Guillaume. Vocabulaire technique de la psychomécanique du langage*. Presses Universitaires, Rennes.
- Egedi Barbara (2011a), *Névelőtlenül, de határozottan: lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen*. In: *Szinkronikus nyelveírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 110–127.
- Egedi Barbara (2011b), *Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai*. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 35–47.
- É.Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (2003), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest
- Givón, Talmy (1984), *Syntax. A functional–typological introduction*. Vol. I. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Guillaume, Gustave (1982), *Lecons de linguistique de Gustave Guillaume 1956–1957*. Les Presses de l'Université Laval (Québec), Paris.
- Guillaume, Gustave (1984), *Foundations for a science of language*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Guillaume, Gustave (1990), *Leçons de Linguistique 1943–44. Série A, volume 10, Esquissés d'une grammaire descriptive de la langue française (III)*. Presses universitaires de Lille – Les Presses de l'Université Laval, Lille – Québec.
- Hirtle, Walter (1984), *Introduction*. In: Guillaume, Gustave, *Foundations for a science of language*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. XI–XIX.
- Hirtle, Walter (2007), *Language in the Mind. An Introduction to Guillaume's Theory*. McGill-Queen's University Press, Montreal – Kingston – London – Ithaca.
- H. Varga Márta (2012a), *A singulare tantumról a számjelölés kapcsán*. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–356.
- H. Varga Márta (2012b), *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. KRE BTK–Patrocínium Kiadó, Budapest.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám (1999), *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Budapest.
- Keszler Borbála szerk. (2000), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2007), *Jelentéselmélet*. Corvina, Budapest.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.

- Launay, Michel (1985), *La loi et le symptome*. In: Sylvain Auroux, *La linguistique fantastique*. Denoel, Paris. 325–338.
- Lotz János (1976), *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- Monneret, Philippe (2010), *Le singulier selon Gustave Guillaume*. *Information grammaticale* 126: 51–56.
- Nádasdy Ádám (2003), *Ízlések és szabályok*. Magvető, Budapest.
- Nádasdy Ádám (2008), *Prédikál és szónokol*. Magvető, Budapest.
- Pléh Csaba (2003), *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Sakhokia, Madonna – Machavariani, Maya (1997), *Gustav Guillaume's psychomechanics, marking theory, and the semiotic subject of the natural language*. In: Karl Simms (ed.), *Language and the subject*. Rodopi B. V., Amsterdam – Atlanta. 57–64.
- Siptár Péter (2006), *A fonéma tündöklése és...* MNy 102: 408–420.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd (2011), *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2005), *A magyar birtokos szerkezet jelentéstana kognitív keretben*. In: Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. ÁNyT 21. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Toussaint, Maurice (1967), *Gustave Guillaume et l'actualité linguistique*. *Langages* 7: 93–100.
- Valin, Roch (1964), *La Méthode comparative en linguistique historique et en psychomécanique du langage*. Presses de l'Université Laval, Québec.
- Vida Enikő (2011), *Francia nyelvtan 222 pontban*. Maxim Könyvkiadó Kft., Szeged.